

Lokale ontwikkelingsstrategie LEADER Haspengouw Zuidoost 2023-2027

Inhoud

1. SITUERING EN TOTSTANDKOMING VAN DIT DOCUMENT	3
2. VOORSTELLING EN COHERENTIE VAN HET LEADER-GEBIED	4
2.1. Conformiteit met de Vlaamse afbakeningscriteria	4
2.2. Fysisch-geografisch, landschappelijk en sociaal-economisch coherent	5
2.3. Bestuurlijke coherentie	9
3. BEHOEFTE EN POTENTIEEL VAN HET GEBIED	10
4. VISIE EN TOEKOMST VAN HET GEBIED	12
4.1. Een geïntegreerde aanpak	12
4.2. Een gebiedsgerichte en gedifferentieerde aanpak	12
4.3. Provinciale accenten	13
5. DOELSTELLINGEN EN ACTIESPOREN	14
5.1. Uitgangspunten voor het maken van strategische keuzen	14
5.2. Overzicht van de prioriteiten en doelstellingen	15
5.3. Prioriteit 1: Innovatieve en duurzame lokale landbouwproductie en -afzet, en valorisatie van biomassa-resten	16
5.3.1. Doelstelling 1.1: Opzetten van lokale voedselstrategieën en opschaling korte keten	17
5.3.2. Doelstelling 1.2: Landbouwinnovatie en nieuwe landbouwbedrijfsmodellen	19
5.4. Prioriteit 2: Leefbare en levendige dorpen	20
5.4.1. Doelstelling 2.1: Uitbouw van multifunctionele (ontmoetings-)plekken op het platteland	21
5.5. Prioriteit 3: Biodiversiteit en landschapskwaliteit: aangaan van sterke partnerschappen	23
5.5.1. Doelstelling 3.1: Streekelijke landschappen en het versterken van de functionele symbiose van de ruimte	23
5.5.2. Doelstelling 3.2: Connectie met de streekidentiteit versterken	25
6. SAMENWERKING MET ANDERE LEADER-REGIO'S	26

7.	SAMENSTELLING EN WERKING VAN DE LOKALE ACTIEGROEP	26
7.1.	Juridische structuur en samenstelling	26
7.2.	Beoordeling van projecten, procedure voor belangenconflicten	28
7.3.	Secretariaat: dagelijkse coördinatie, administratie en personeel	35
8.	COMMUNICATIE	36
9.	MONITORING EN EVALUATIE	38
10.	FINANCIERING PROJECTEN EN FINANCIEEL PLAN	40
	BIJLAGEN	42
A.1 /	Overzicht stakeholders	42
A.2 /	Omgevingsanalyse Zuidoost	44
2.1	Situering van de LEADER-regio Haspengouw Zuidoost	44
2.2	Bevolking en demografie	47
2.3	Ruimte, leefmilieu en landschap	50
2.4	Klimaat en energie	54
2.5	Wonen	56
2.6	Welzijn en gezondheid	58
2.7	Mobiliteit	60
2.8	Economie	62
2.9	Toerisme, cultuur en erfgoed	70
2.10	Bestuur	72
A.3 /	Aanvullende SWOT met stakeholders	73
3.1	LANDBOUW	73
3.2	Dorpen	74
3.3	Landschap, erfgoed, cultuur	74

1. Situering en totstandkoming van dit document

Met deze Lokale Ontwikkelingsstrategie (LOS) stelt regio Haspengouw Zuidoost zich kandidaat voor de LEADER-periode 2023-2027.

In deze LOS beschrijven we:

- ▶ de doelstellingen die we in de plattelandsstrategie voor regio Haspengouw Zuidoost vooropstellen;
- ▶ de actiesporen waarbinnen lokale actoren de komende jaren projecten kunnen indienen;
- ▶ de manier waarop we de LEADER-programmawerking willen organiseren (werking Lokale Actiegroep, communicatie, samenwerking,...);
- ▶ het financieel kader.

INTERACTIEF PROCES

Dit document kwam tot stand op basis van een interactieve voorbereiding met de stakeholders uit de regio gekozen a.d.h.v. de drie Vlaamse klemtonen: 'Innovatieve en duurzame lokale landbouwproductie en -afzet, en valorisatie van biomassa-resten', 'Leefbare en levendige dorpen' en 'Biodiversiteit en landschapskwaliteit'. Een overzicht van de organisaties die als stakeholders uit de regio werden betrokken is als bijlage (bijlage A.1) toegevoegd. De opbouw verliep als volgt:

- ▶ **Bijeenkomst met mandatarissen als vertegenwoordigers van de steden en gemeenten op 20/01/2023** met een voorstel tot afbakening van de LEADER-regio's in Limburg opgesteld a.d.h.v. de Vlaamse criteria en een oproep tot deelname. Na de vergadering volgde een schriftelijke vraag aan de gemeenten om hun deelname aan de nieuwe LEADER-periode te bevestigen. De bevestigingen tot deelname, die we van elk van de besturen ontvingen, zijn bijgevoegd als bijlage.
- ▶ **Eerste werksessie met publieke en private regio-actoren op 09/02/2023 in Alden Biesen.** Tijdens deze sessie werd op basis van een omgevingsanalyse de focus van het programma voor 2023-2027 bepaald. Na de sessie werd een synthesedocument met doelstellingen en actiesporen opgesteld. Via een schriftelijke terugkoppelingsronde konden stakeholders (bijlage A.1) op het document reageren.
- ▶ **Tweede werksessie met publieke en private regio-actoren op 20/02/2023 in Alden Biesen** om de actielijnen verder te prioriteren en de werking van de Lokale Actiegroep door te spreken. Na deze vergadering werd een ontwerp van LOS opgesteld. Via een schriftelijke terugkoppelingsronde konden stakeholders (bijlage A.1) op het document reageren.
- ▶ **In de maanden mei - juni 2023 wordt dit document ter goedkeuring voorgelegd** aan de 8 betrokken gemeentebesturen en aan de provincieraad.

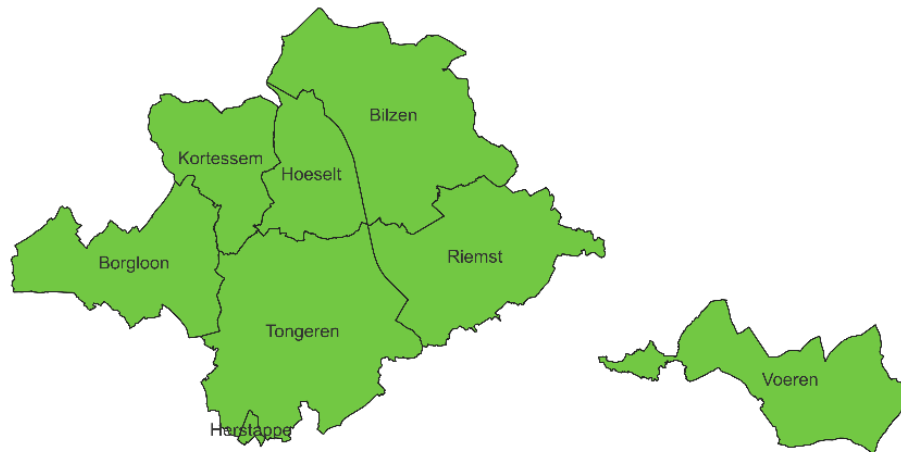
Europees Landbouwfonds
voor Plattelandsontwikkeling
Europa investeert
in zijn platteland

2. Voorstelling en coherentie van het LEADER-gebied

De LEADER-regio Haspengouw Zuidoost telt 8 gemeenten met in totaal 114.948 inwoners (1/1/2022). De totale oppervlakte van het gebied bedraagt 389,22 km² of 16% van de totale oppervlakte van Limburg.

Figuur 1: Indeling LEADER-regio Zuidoost (8 gemeenten)

2.1. Conformiteit met de Vlaamse afbakeningscriteria

De regio beantwoordt aan de criteria die door de Vlaamse Landmaatschappij (VLM) worden vooropgesteld in het [oproepreglement voor LEADER-gebieden](#): “de bevolkingsdichtheid bedraagt maximum 350 inw/km² (cijfers 2021), of er is een ruimtebeslag van maximum 30% (cijfers 2019)”:

- ▶ Het ruimtebeslag (2019) in de regio bedraagt 22,33% (oppervlakte ruimtebeslag tegenover totale oppervlakte). Hierop gaan we later in de omgevingsanalyse dieper in;
- ▶ De bevolkingsdichtheid (2021) bedraagt 293 inwoners per km², of 2,93 inwoners per ha. Daarmee noteert de regio onder het Limburgse gemiddelde van 364 inwoners/km².

Tabel 1 toont dat achter bovenstaande gemiddelden wel variatie schuilt. Waar in Herstappe de bevolkingsdichtheid 58 inwoners/km² bedraagt, is die verhouding in Bilzen 428 en waar het ruimtebeslag in Voeren 10,9% bedraagt, is die in Bilzen 29,9%. De afbakening van de regio is dan ook niet louter gebaseerd op bevolkingsdichtheid en ruimtebeslag van de individuele gemeenten, maar ook op streekidentiteit en landschappelijke structuren. Zo bestrijkt de LEADER-regio Haspengouw en de Voerstreek, waar de cultuurlandschappen zich kenmerken door een unieke combinatie tussen natuur, landbouw en onroerend erfgoed (zie titel 2.2 voor bijkomende duiding).

Tabel 1: Inwoners, bevolkingsdichtheid en ruimtebeslag Haspengouw Zuidoost

	Inwoners (2022)	Inwoners (2021)	Bevolkingsdichtheid (2021) (inw/km ²)	Ruimtebeslag (2019) (%)
Bilzen	32 485	32 544	428	29,9%
Borgloon	11 279	11 137	217	20,2%
Herstappe	79	78	58	13,6%
Hoeselt	9 854	9 768	324	23,3%
Kortesseem	8 598	8 437	248	21,8%
Riemst	16 784	16 718	288	27%
Tongeren	31 580	31 247	356	20,9%
Voeren	4 289	4 197	83	10,9%
LEADER-gebied	114 948	114 126	293	22,3%
Limburg	889 199	883 432	364	30,5%
Vlaams Gewest	6.712.775	6.666.912	489	33,3%

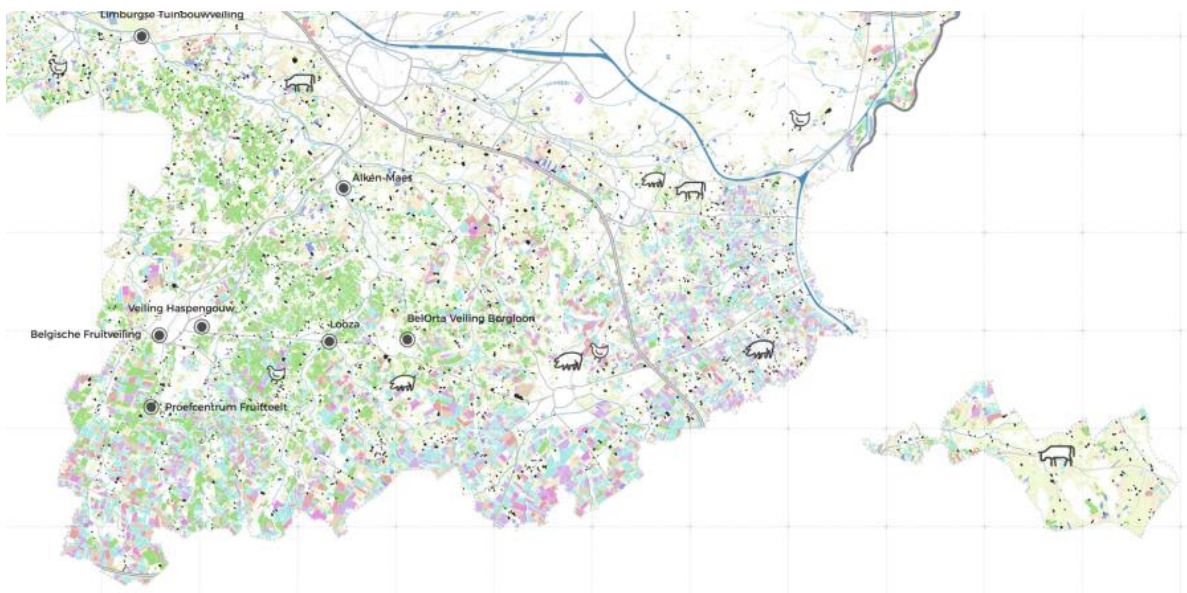
Bron: provincies.incijfers.be

2.2. Fysisch-geografisch, landschappelijk en sociaal-economisch coherent

AGRARISCH SYSTEEM IN DE REGIO EN SAMENHANG TUSSEN DE DORPSKERNEN

De LEADER-regio Haspengouw Zuidoost kenmerkt zich duidelijk door vruchtbare gronden en veel landbouw. Waar de landbouw zich in de Voerstreek voornamelijk richt op melkvee, kenmerkt de landbouw zich in het oosten van Haspengouw voornamelijk door akkerbouw, in iets mindere mate fruitteelt en hier en daar veeteelt (varkens). Dit is anders dan in het westen van Haspengouw, waar landbouw voornamelijk bestaat uit fruitteelt.

Figuur 2: Agrarisch systeem (bron: Limburg, referentiekader ruimtelijke regionale eigenheid, pg. 76)

Dat akkerbouw in Haspengouw Zuidoost een belangrijke plaats inneemt toont ook de oppervlakte grond per teeltgroep: akkerbouw is goed voor 57,2% van de landbouwgrond.

Tabel 2: oppervlakte per teeltgroep (2021)

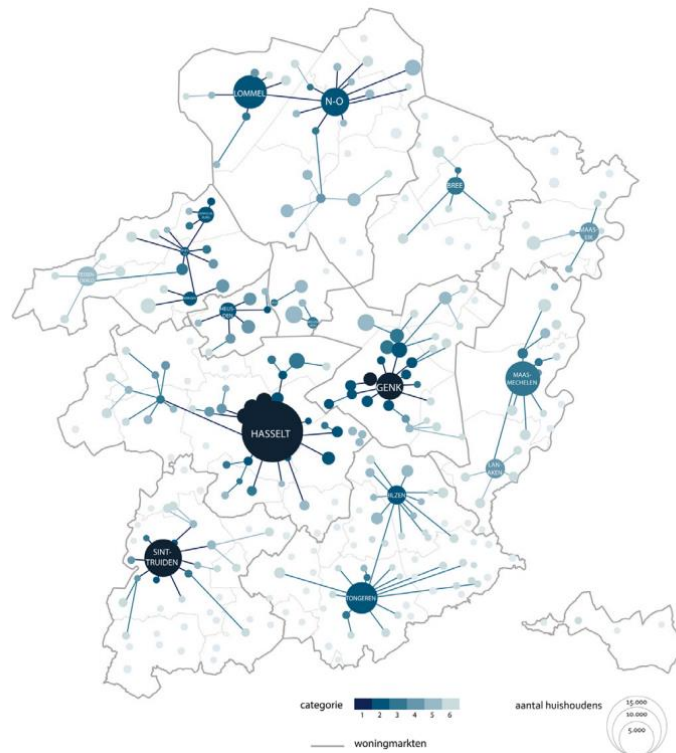
	ZO-Limburg	Limburg	Vlaams Gewest
grasland geregistreerd binnen landbouw: regulier	25,6%	28,8%	33,8%
grasland: alternatieve graslanden	1,3%	3,0%	1,3%
akkerbouw: granen zonder korrelmaïs	24,4%	13,6%	12,7%
akkerbouw: maïs (silo- en korrelmaïs)	13,6%	22,4%	25,3%
akkerbouw: andere voedergewassen dan silomaïs en grasland	1,5%	3,3%	4%
akkerbouw: nijverheidsgewassen	12,2%	5,5%	3,8%
akkerbouw: aardappelen	5,5%	3,7%	7,5%
tuinbouw: groenten en kruiden	3,4%	3,2%	5,2%
tuinbouw: fruit	10,5%	9,5%	2,6%
tuinbouw: sierteelt en boomkwekerij	0,8%	0,7%	1%
overige (gebouwen, bos, onbekend, andere)	1,1%	6,2%	3%

Bron: Departement landbouw en visserij, via provincie.inccijfers.be

De hiërarchische nederzettingenstructuur (zie Figuur 3) illustreert hoe Haspengouw Zuidoost socio-economisch functioneert. De kaart visualiseert de onderlinge relaties tussen kernen en laat zien hoe Tongeren en Bilzen als verzorgingscentra functioneren voor Haspengouw Zuidoost. Het westen van Haspengouw heeft zich daarentegen ontwikkeld rond de kernen van Sint-Truiden en Hasselt.

Figuur 3: Hiërarchische nederzettingenstructuur

Bron: Atelier Romain & BUUR (2018). Regionale Woningmarkten in Limburg, p. 80.

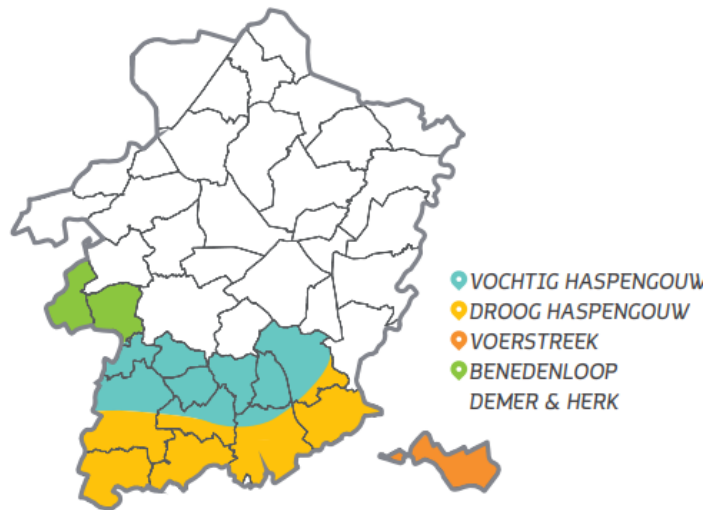
LANDSCHAPSKENMERKEN

De LEADER-regio Haspengouw Zuidoost bevindt zich grotendeels in Haspengouw (m.u.v. Voeren). Haspengouw bestaat uit Vochtig- en Droog-Haspengouw; twee landschapstructuren die onlosmakelijk zijn verbonden met elkaar en van grote invloed zijn op de economische, culturele en toeristische ontwikkeling van LEADER-regio Haspengouw Zuidoost.

Het Haspengouwse cultuurlandschap kenmerkt zich door een unieke combinatie van landbouw, natuur, recreatie en onroerend erfgoed dat niet alleen door de bewoners, maar ook door de vele bezoekers wordt gewaardeerd. Dit geldt trouwens ook voor Voeren, dat als enige gemeente van de LEADER-regio buiten Haspengouw valt.

Binnen deze LEADER-regio bevindt zich ook grotendeels de 'Fruitroute', een belangrijk toeristisch hefboomproject dat de steden Borgloon, Tongeren en Sint-Truiden over een lus van circa 50 kilometer met elkaar zal verbinden. De 'Fruitroute' zal bestaan uit een combinatie van twee historische tracés doorheen Limburg: het Fruitspoor en de Romeinse weg. Langsheen deze route wordt sterk ingezet op toeristische en landschappelijke ontwikkeling van de nabije omgeving en dorpskernen.

Figuur 4: Landschapstypes (bron: Limburg, referentiekader ruimtelijke regionale eigenheid, pg. 23).

VOCHTIG HASPENGOUW

Gemeenten uit de LEADER-regio die binnen deze landschapseenheid vallen: Borgloon, Tongeren, Bilzen, Kortesseem en Hoeselt

Dit gebied situeert zich ten noorden van de N79 (de lijn Sint-Truiden-Borgloon-Tongeren-Eigenbilzen). Het landschap is rijk aan boomgaarden en weilanden, fruit en zuivel zijn hier zowat de belangrijkste landbouwproducten.

De vruchtbare grond maakt dat deze streek sinds oudsher werd ingezet voor voedselproductie en grasland voor het vee. Door de historische afwezigheid van transportmiddelen bleven grootschalige economische ontwikkelingen in de secundaire sector beperkt en bleef bijgevolg landbouw een belangrijke broodwinning. De vruchtbare gronden zorgden doorheen de geschiedenis voor goede oogst en een algemene welvaart, met als resultaat een weelde aan cultuurhistorisch waardevol erfgoed. Denk aan het rijk en divers kastelenlandschap en de typische vierkantshoeves of de landcommanderij van Alden Biesen.

Door zijn losse ondergrond wordt het landschap ingesneden door talrijke beekvalleien. Door het fijnmazig net van de beekvalleien met hun overstromingsgebieden is in de regio weinig kernvorming ontstaan, maar ontwikkelden zich vele linten. De verspreide bebouwing langs deze linten, tezamen met de hagen en houtkanten rond akkers en weiden, geven deze streek een typisch rasterlandschap.

DROOG HASPENGOUW

Gemeenten uit de LEADER-regio die binnen deze landschapseenheid vallen: Borgloon, Tongeren, Riemst, Herstappe

Droog-Haspengouw maakt deel uit van de Leemstreek en is een belangrijk akkerbouwgebied met veel graanakkers en suikerbietvelden. Je vindt er, met uitzondering van de Jeker, nauwelijks rivieren. Wel zetten de riviervalleien van Vochtig-Haspengouw zich nog even verder in Droog-Haspengouw, waar de waterwegen in de dalhoofden en bronnengebieden ontspringen.

Het landschap is heuvelachtiger dan in Vochtig-Haspengouw. Ook de dorpsstructuur is anders: compacte kerkdorpen i.p.v. de lintbebouwing. De kerkdorpen liggen op regelmatige en geringe afstand van elkaar.

De combinatie van het glooiende landschap en de goede verticale ontwatering maakt de akkergronden in de regio tot één van de vruchtbaarste landbouwstreken in West-Europa. Akkerbouw domineert dan ook het landschap en enkel op de hoger gelegen heuveltoppen en in beekdalen groeien nog 'geriefbosjes'. Dit zijn kleine bosjes die vroeger rondom boerenwoningen werden ingezet voor hakhout.

Door zijn rijke geschiedenis en vruchtbare bodem beschikt ook Droog-Haspengouw over heel wat waardevol onroerend erfgoed. Naast de kasteelsites vinden we er ook veel typische vierkantshoeves. Door de hoge vruchtbaarheid, en bijgevolg de rijkdom van de streek, vinden we in de onmiddellijke omgeving van elk kerkdorp talrijke kastelen terug.

VOERSTREEK

Gemeenten uit de LEADER-regio die binnen deze landschapseenheid vallen: Voeren

Het kerngebied van de landschapseenheid Voerstreek valt samen met de gemeente Voeren, maar loopt in de praktijk door tot in Nederland (in het noorden) en tot in Wallonië (in het Zuidwesten). De rivieren in Voeren maken deel uit van een groter netwerk rond de Maas. De naam van de gemeente is ontleend aan de Voer, een zijriviertje van de Maas dat door de gemeente stroomt. Naast de Voer vormen ook rivier- en beekvalleien zoals Berwijn en Gulp natuurlijke en landschappelijke dragers.

De Voerstreek bestaat uit een uitgesproken geërodeerd (Maas)plateaulandschap in het westen en een Krijtplateau in het oosten. De dunne leemlaag op de plateauruggen is minder vruchtbaar. Het landschap is sterk golvend en diep ingesneden door drie beekdalen. Het landschap kenmerkt zich door hellingen, hoogstamfruitbomen, hagen, weilanden, houtkanten en holle wegen.

De landbouwsector beslaat meer dan 70% van de oppervlakte in Voeren en bestaat doorgaans uit melkvee. Door de grote aanwezigheid van de melkveesector ontstond het welbekende bocagelandschap: halfopen landschap dat wordt gekenmerkt door een lapjesdeken van kleine onregelmatige percelen die worden afgeschermd door heggen, houtwallen of muurtjes. Het gebied kenmerkt zich als een aantrekkelijke toeristische bestemming als wandel- en stiltegebied. Bezoekers vinden er pittoreske dorpen en waardevolle natuur. Het wandel- en fietsnetwerk wordt bovendien ondersteund door een uitgebreid aanbod aan eet- en drankmogelijkheden, hotels, B&B's en brouwerijen.

2.3. Bestuurlijke coherentie

Ook op bestuurlijk vlak is het afgebakende LEADER-gebied coherent. De gemeenten van het voorgestelde LEADER-gebied behoren tot dezelfde referentieregio en werken in tal van domeinen actief samen, in tabel drie worden enkele samenwerkingsverbanden opgenomen (tabel 3). Zo ook Tongeren en Borgloon, die vergevorderde fusieplannen hebben met elkaar. Daarnaast zijn er fusiegesprekken tussen de gemeenten Hasselt en Kortesseem en tussen de gemeenten Bilzen en Hoeselt.

Tabel 3: Samenwerkingsverbanden in regio Zuidoost

Gemeente	ELZ	Hulpverleningszone	Politiezone	Prov. Kiesdistrict	Regionaal Landschap Haspengouw
Bilzen	ZO-Limburg	Oost- Limburg	Bilzen/ Hoeselt/Riemst	Tongeren	X
Borgloon	Haspengouw	Zuid-West	Borgloon	Tongeren	X
Herstappe	ZO-Limburg	Zuid-West	Tongeren/	Tongeren	X

			Herstappe		
Hoeselt	ZO-Limburg	Oost-Limburg	Bilzen/ Hoeselt/Riemst	Tongeren	X
Kortesseem	Haspengouw	Zuid-West	Borgloon	Tongeren	X
Riemst	ZO-Limburg	Oost-Limburg	Bilzen/ Hoeselt/Riemst	Tongeren	X
Tongeren	ZO-Limburg	Zuid-West	Tongeren/ Herstappe	Tongeren	X
Voeren	ZO-Limburg	Oost-Limburg	Voeren	Tongeren	X

3. Behoeften en potentieel van het gebied

De gemeenten in Haspengouw Zuidoost zijn uniek, maar delen toch ook belangrijke geografische, ruimtelijke en socio-economische kenmerken. Deze kenmerken hebben we (deels) gevat in een uitgebreide omgevingsanalyse die we voor de regio hebben opgesteld (zie bijlage A.2).

De omgevingsanalyse vormt samen met de input uit de werksessies met de stakeholders de basis voor de doelstellingen en actiesporen die we later in dit document definiëren. Hieronder geven we de voornaamste conclusies uit de analyse.

Tabel 4: Conclusies omgevingsanalyse Haspengouw Zuidoost, per thema

Thema	Vaststellingen
Bevolking	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Zuidoost Limburg beantwoordt aan het beeld van een plattelandsregio, met lagere dichtheid van bewoning en grotere gehelen open ruimte. Daarbinnen zien we evenwel grotere en dichtere woonkernen, met name in het westen van de regio. ▶ De bevolkingsprognoses van Statistiek Vlaanderen voorspellen dat de regio tussen 2022 en 2035 zal aangroeien met zo'n 4.026 inwoners. Met deze groei van 3,5% zit de regio boven het Limburgs gemiddelde (2,2%), en onder de 4,6% die voor heel Vlaanderen wordt verwacht. ▶ Het aandeel 65-plussers zal de komende jaren sterk toenemen; van 22,4% op vandaag tot 26,9% in 2035.
Ruimte, leefmilieu en landschap	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Haspengouw Zuidoost is een weinig verharde regio, met veel landbouw en open landschappen. ▶ De regio is vrij overstromingsgevoelig en droogtegevoelig. Dat laatste situeert zich voornamelijk in het zuiden van de regio.
Klimaat en energie	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Het aandeel CO₂-uitstoot (2011-2020) in de regio loopt terug (-10,6%), weliswaar minder snel dan in het burgemeestersconvenant wordt vooropgesteld (-20% tussen 2011 en 2020). Vooral de sectoren landbouw en tertiair blijven achter. ▶ De productie van hernieuwbare energie in de regio is goed voor 35,9% van haar elektriciteitsverbruik.

	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Er is nog heel wat marge voor meer hernieuwbare energieproductie. Zo is slechts 8,1% van het zonnepotentieel van de daken in de regio benut (2021). Voor Limburg is dit 9% en voor Vlaanderen 6,7%.
Wonen	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Naar leeftijd zien we dat ongeveer 80% van de woningen meer dan 20 jaar oud zijn. Op energetisch vlak voldoen die oudere woningen doorgaans niet aan de standaarden die actueel worden gehanteerd, al kan het zijn dat een aantal woningen al werden opgewaardeerd. ▶ Prijzen voor woningen zijn in vergelijking met de provincie relatief betaalbaar. ▶ De gemeenten zijn qua voorzieningen matig tot goed uitgerust. Tongeren en Bilzen zijn duidelijk het sterkst uitgerust, Kortessem is het minst goed uitgerust in de regio.
Welzijn en gezondheid	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Zuidoost Limburg is een gemiddeld welvarende regio. Diverse indicatoren liggen onder het gemiddelde voor Vlaanderen en de provincie. Zo is het aandeel leefloontrekkers (3,83/1000 inw) lager dan in Vlaanderen (5,75/inw) en de provincie (3,97/1000inw). ▶ Beprekter zorgaanbod voor ouderen gekoppeld aan een lager inkomensniveau bij ouderen in Zuidoost Limburg.
Mobiliteit	<ul style="list-style-type: none"> ▶ De inwoners van de regio maken overwegend gebruik van de auto. Een omslag naar meer collectief vervoer of andere modi dient verder aangemoedigd te worden.
Economie	<ul style="list-style-type: none"> ▶ De industrie is zeer beperkt vertegenwoordigd in Zuidoost Limburg. ▶ Afkalving van het lokaal dienstenweefsel in de dorpskernen (daling van het aantal winkels). Hoge leegstandpercentages (gemiddeld 11,2% in 2022). ▶ Aantrekkelijk gebied voor landbouw omwille van vruchtbare bodem (zandlemige tot lemige bodem), maar wel een daling van het aantal landbouwbedrijven, zonder evenwel een grote impact op de totale omzet (standaardopbrengsten) van de land- en tuinbouwsector. ▶ Toename van het aantal hoeveproducenten van 8 in 2012 naar 26 in 2022. Het aantal hoeveproducenten is de voorbije 10 jaar meer dan verdrievoudigd. ▶ Het aandeel biologische landbouw neemt toe, van 12 bedrijven in 2015 naar 19 bedrijven in 2021. ▶ De krapte op de lokale arbeidsmarkt is voelbaar. Dit wordt doorvertaald in de doorstromingscoëfficiënt, wanneer er 100 personen op pensioen gaan worden zijn er slechts 66 personen die hun plaats op de arbeidsmarkt innemen. ▶ In het ontwerp Beleidsplan Ruimte Limburg selecteert de provincie Limburg volgende provinciale strategische landbouwgemeenten in Haspengouw Zuidoost: Bilzen, Borgloon, Herstappe, Hoeselt, Kortessem, Riemst, Tongeren, Voeren.
Toerisme, recreatie, cultuur, erfgoed	<ul style="list-style-type: none"> ▶ We herkennen in de regio een specifiek religieus-, agrarisch- en bewonerserfgoed. ▶ Het aantal overnachtingen in de regio is in de periode 2015-2021 sterk toegenomen met 34%, ondanks COVID. 11% van de overnachtingen in Limburg (2021) situeren zich in Haspengouw Zuidoost.

	<ul style="list-style-type: none"> ▶ De regio beschikt over een uitgebreid fietsroutenetwerk: 18% van het netwerk in de provincie Limburg bevindt zich in regio Haspengouw Zuidoost. Dit is hoger dan het aandeel van de regio in de totale oppervlakte van de provincie (16%).
Bestuur	<ul style="list-style-type: none"> ▶ We zien een opschaling van de gemeenten in de regio, met bestuurlijke fusies tussen Tongeren en Borgloon en tussen Hasselt – Kortesseem en Bilzen - Hoeselt in de maak.

4. Visie en toekomst van het gebied

Het Limburgse platteland is reeds geruime tijd in beweging. In 2000 gingen de provincies voor het eerst de uitdaging aan om een plattelandsontwikkelingsbeleid uit te werken. In het kader van de Europese verordening 1257/1999 inzake steun voor plattelandsontwikkeling uit het Europees Oriëntatie en Garantiefonds voor de Landbouw en het Programma voor Plattelandsontwikkeling (PDPO) in Vlaanderen.

Met de provincie als gebiedsregisseur werden in de voorgaande programmaperiode 2014-2020 heel wat plattelandsprojecten in Limburg gerealiseerd. Stuk voor stuk dragen ze bij aan de duurzame en kwalitatieve ontwikkeling van het platteland. Ook in de nieuwe programmaperiode 2023-2027 zal de provincie Limburg deze inspanningen onverminderd verderzetten.

Binnen de provincie Limburg kiezen we voor een duurzaam plattelandsbeleid. Het Limburgs platteland is daarom als thema vaak verweven in de verschillende beleidsambities van het provinciebestuur. Een duurzaam plattelandsbeleid is geïntegreerd, gebiedsgericht en gedifferentieerd. Binnen een geïntegreerd beleid werken meerdere sectoren en bestuursniveaus samen om tot oplossingen te komen die standhouden op de lange termijn. Gebiedsgericht betekent dat er wordt samengewerkt tussen de verschillende stakeholders in de regio's. We zorgen voor een sterk draagvlak in de regio. We werken gedifferentieerd, op maat van elk gebied. Waarbij we rekening houden met de verschillende kansen en uitdagingen in de Limburgse regio's.

4.1. Een geïntegreerde aanpak

Een geïntegreerde aanpak legt de focus op de wisselwerking tussen verschillende sectoren en bestuursniveaus. Om op deze wijze de omgevingskwaliteit te versterken, met simultaan aandacht voor het platteland als dynamisch productiegebied, een gemeenschappelijke ruimte voor de hele samenleving en daarnaast kwalitatief woon-en leefgebied. Een duurzame plattelandsvisie is een visie, waarin het totaalplaatje klopt, niet de ene functie ten koste van de andere. We bieden ontwikkelingsperspectieven aan voor de woonkernen op het platteland, voor landbouw, voor natuur... maar benoemen evenzeer nieuwe evenwichten tussen productiegebied, leefgebied en gemeenschappelijke ruimte.

In de praktijk is dat niet altijd eenvoudig. Zo is er de moeilijke spanningsboog tussen enerzijds de vragen naar ontwikkeling (vooral vanuit economie en wonen) versus het streven naar een maximaal behoud van de open ruimte.

4.2. Een gebiedsgerichte en gedifferentieerde aanpak

Naast een geïntegreerde aanpak, kiezen we voor een gebiedsgerichte en gedifferentieerde aanpak. Het Limburgse platteland is immers divers. We willen de eigenheid van de landschappen en regio's behouden en waar mogelijk versterken. Hoewel Limburg op zich een sterk merk is, met een herkenbaar profiel, hebben de diverse plattelandsregio's hun eigen, specifieke identiteit. Het plattelandsbeleid moet maatwerk zijn op basis van de kenmerken van deze individuele plattelandsregio's rekening houdend met de noden en behoeften van elke regio.

4.3. Provinciale accenten

Voor de programmaperiode 2023-2027 wordt er binnen de provincie Limburg een focus gelegd op drie Vlaamse thema's die werden afgebakend vanuit een nodenanalyse, rekening houdend met een geïntegreerde, gebiedsgerichte en gedifferentieerde aanpak:

- Kennisgeving vertegenwoordiging Provincie Limburg in Vlaams Managementcomité

Deze drie thema's werden verder gespecificeerd a.d.h.v. provinciale accenten.

Tabel 5: Provinciale accenten 2023-2027

Thema 1: lokale landbouwproductie en -afzet, valorisatie van biomassa-resten	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Verdere diversificatie van land- en tuinbouw, met aandacht voor duurzame businessmodellen ▶ Wijnbouw als opportuniteit ▶ Afzet van lokale producten, lokale voedselstrategieën ▶ Innovatie in duurzame energieproductie op het platteland
Thema 2: leefbare en levendige dorpen	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Multifunctionele gemeenschapsinfrastructuur ▶ Quick wins om de mobiliteit tussen dorpen te verbeteren of de verbinding te maken van dorpen met vervoersknooppunten ▶ Oplossingen om vervoersafhankelijke bewoners te verbinden met commerciële en publieke diensten ▶ Initiatieven rond identiteit die de connectie en het eigenaarschap van dorpelingen verhoogt met hun dorp. ▶ Initiatieven om de woonkwaliteit te verhogen. ▶ Initiatieven die inzetten op multifunctionele, kwalitatieve open ruimte in het dorp ▶ Proeftuinen rond betaalbaar en kwalitatief wonen en dorpse architectuur
Thema 3: biodiversiteit en landschapskwaliteit	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Geïntegreerde oplossingen met betrekking water, klimaat, landschappen, etc. ▶ Samenwerkingsprojecten vanuit bestaande en nieuwe partnerschappen en expertise uit het werkveld. ▶ Living labs/proeftuinen waarin het thema landbouw sterk naar voor komt met minimale impact op landbouw of landbouw met verhoogde biodiversiteit.

Bovenstaande thema's en provinciale accenten bieden het kader waarin elke LEADER-regio a.d.h.v. een omgevingsanalyse eigen doelstellingen en actiesporen heeft gedetermineerd, om zo in de volgende programmaperiode geïntegreerd, gebiedsgericht en gedifferentieerd te werken aan plattelandsontwikkeling

waarbij projecten inzetten op de noden en behoeften van een regio. Om op deze wijze een LEADER-regio vanuit verschillende invalshoeken te versterken en een wezenlijke hefboomwerking en meerwaarde te genereren met betrekking tot de afgebakende doelstellingen.

5. Doelstellingen en actiesporen

5.1. Uitgangspunten voor het maken van strategische keuzen

Tijdens twee interactieve sessies met stakeholders in de regio, werden de prioriteiten en actiesporen bepaald voor de komende LEADER-periode in de Limburgse regio Haspengouw Zuidoost.

Voor de keuze van de prioriteiten werden vijf uitgangspunten vooropgesteld:

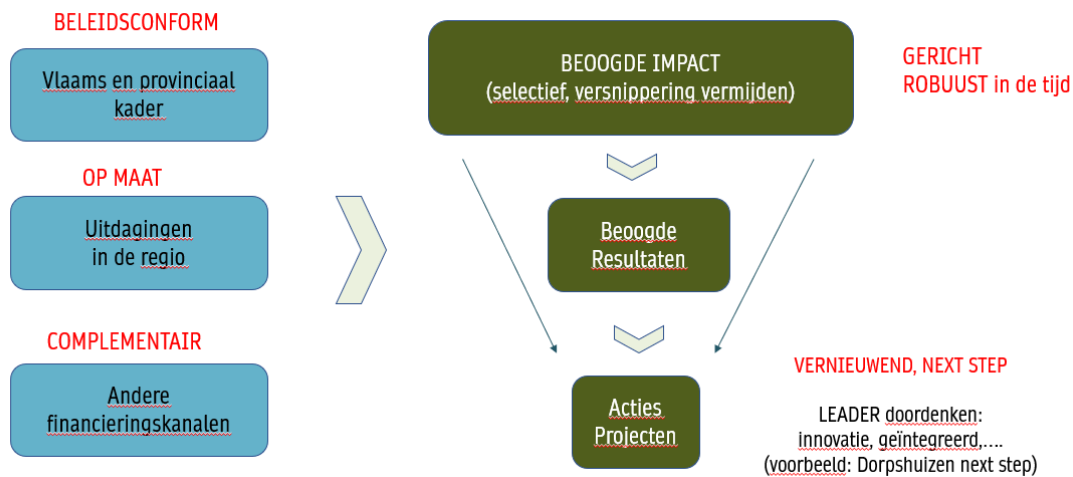
- ▶ **Beleidsconform:** de doelstellingen en actiesporen in de Lokale Ontwikkelingsstrategie passen binnen de drie prioriteiten die op Vlaams niveau werden vastgelegd¹ en verder verfijnd in de provinciale kadernota:
  - Innovatieve en duurzame lokale landbouwproductie en valorisatie van biomassa-resten;
  - Leefbare en levendige dorpen;
  - Biodiversiteit, landschapskwaliteit en -onderhoud.
- ▶ **Op maat:** de doelstellingen en actiesporen sluiten aan bij de troeven en uitdagingen van de regio. De keuzen in de strategie worden m.a.w. gemotiveerd vanuit de omgevingsanalyse. Verder in deze tekst wordt aan de hand van interventielogica's geduid hoe de doelstellingen en actielijnen binnen elk van de drie prioriteiten samenhangen met de uitdagingen en kansen in de regio.
- ▶ **Complementair:** met LEADER steunen we initiatieven die nog niet via andere kanalen worden gesubsidieerd. We werken aanvullend, met focus op meer kleinschalige initiatieven. Naast LEADER zijn er nog andere kanalen en instrumenten waarmee zowel het provinciebestuur als de andere beleidsniveaus initiatieven op het platteland ondersteunen.

Denk bijvoorbeeld aan de subsidielijnen voor zorgzame buurten, het functioneel en recreatief fietsroutenetwerk, bebossing, blauwgroene verbindingen, ontharding, toerisme, waterlandschappen, verkeerveiliger maken van schoolomgevingen, gemeenschappelijk landbouwbeleid, buurten op den buiten, etc. Projecten die in aanmerking komen voor subsidiering uit andere kanalen komen niet in aanmerking voor LEADER-middelen.
- ▶ **Gericht en robuust:** we willen de LEADER-middelen niet versnipperen. Door concentratie op een beperkt aantal prioriteiten kan het programma een steen verleggen op een beperkt aantal domeinen en wordt de meerwaarde zichtbaar. Daarnaast willen we inzetten op projecten die robuust zijn doorheen de tijd, d.w.z. ook na het wegvallen van LEADER-financiering kunnen verder bestaan. Om deze reden wordt de voorkeur gegeven aan investeringsprojecten.
- ▶ **Vernieuwend:** LEADER legt een accent op innovatie. Dat betekent dat we graag inzetten op nieuwe denksporen en niet/minder op regulier beleid.

Figuur 5: Overzicht van de vijf uitgangspunten voor de selectie van prioriteiten en actiesporen

---

¹ Zie oproepreglement LEADER 2023-2027, <https://www.vlm.be/nl/SiteCollectionDocuments/Platteland/Oproepreglement%20vorming%20LEADER-gebieden%20en%20LAG.pdf>.

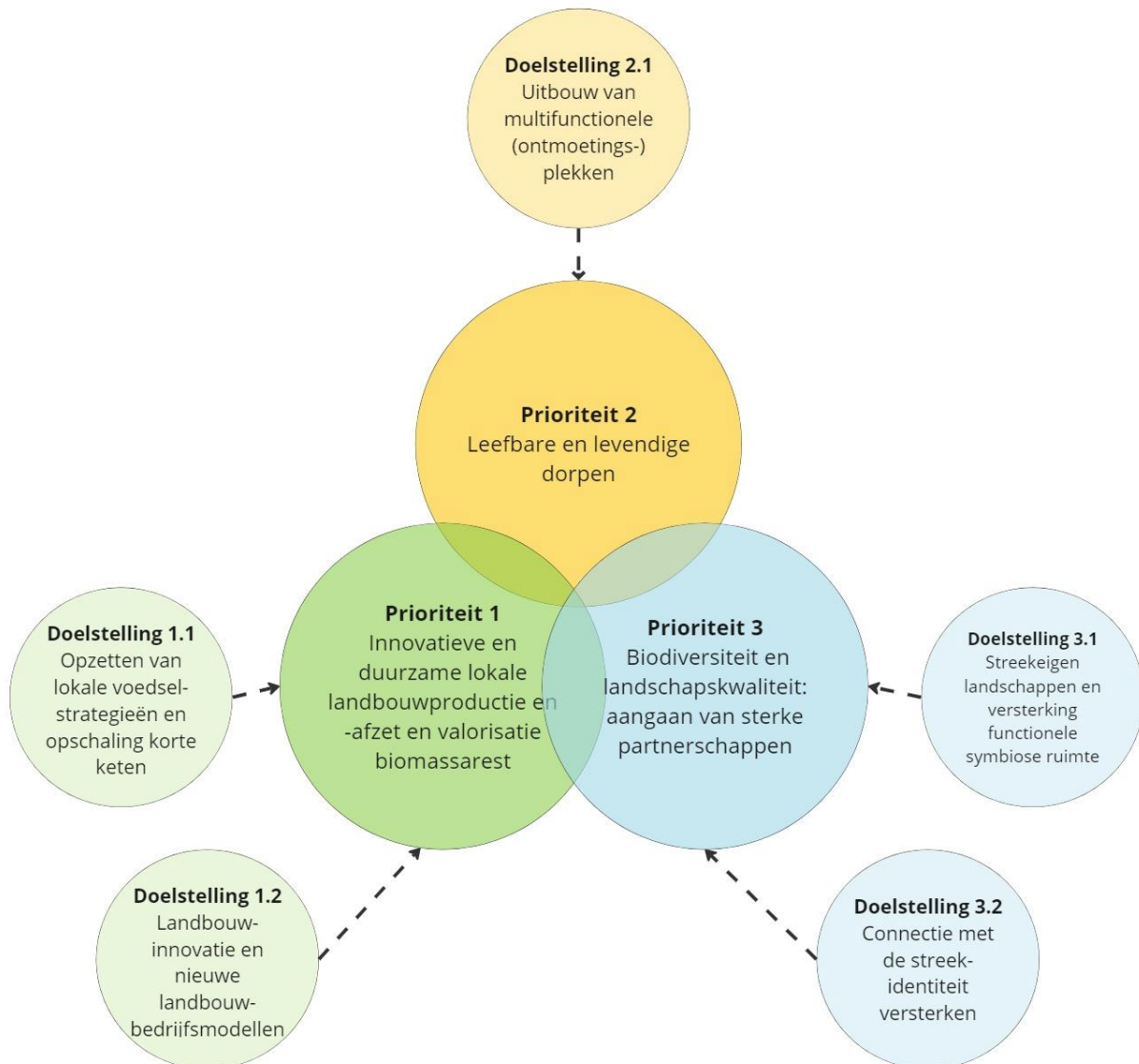
5.2. Overzicht van de prioriteiten en doelstellingen

Haspengouw Zuidoost wil tijdens de LEADER-periode '23-'27 via vijf doelstellingen inzetten op de drie Vlaamse prioriteiten. Onderstaande figuur geeft een overzicht van de doelstellingen en prioriteiten weer. De doelstellingen zijn gebaseerd op de input uit de omgevingsanalyse en de werksessies met de stakeholders. Verder in de tekst gaan we dieper in op elk van de doelstellingen.

Merk op: de benaming van de prioriteiten verwijst naar het Vlaamse beleid. Ze zijn breder dan de doelstellingen en actiesporen die voor de regio werden gekozen vanuit de omgevingsanalyse en de stakeholdersessies.

Figuur 6: Overzicht van de doelstellingen en prioriteiten.

5.3. Prioriteit 1: Innovatieve en duurzame lokale landbouwproductie en -afzet, en valorisatie van biomassa-resten

Landbouwers worden geconfronteerd met de klimaatverandering, schaarste van hulpbronnen, nieuwe regels op vlak van leefmilieu, technologische veranderingen, veranderende voedsel-/dieetgewoonten van de consument, enz.

Landbouwbedrijven zullen zich (moeten) aanpassen aan deze wijzigende context en evolutie in de maatschappij. Er blijft ruimte voor intensieve bedrijven, maar daarnaast ontstaan er kansen voor andere vormen van minder intensieve land- en tuinbouw. De verwachting is dat het geheel van land- en tuinbouwbedrijven in de toekomst meer divers zal zijn. In de Europese studie 'Farmers of the Future' bijvoorbeeld worden twaalf profielen van landbouwers benoemd, waarbij boeren in hun bedrijfsvoering sterke linkjes maken met ofwel technologie, samenleving en/of natuur en landschap.²

² Lees meer: [Farmers of the future](#).

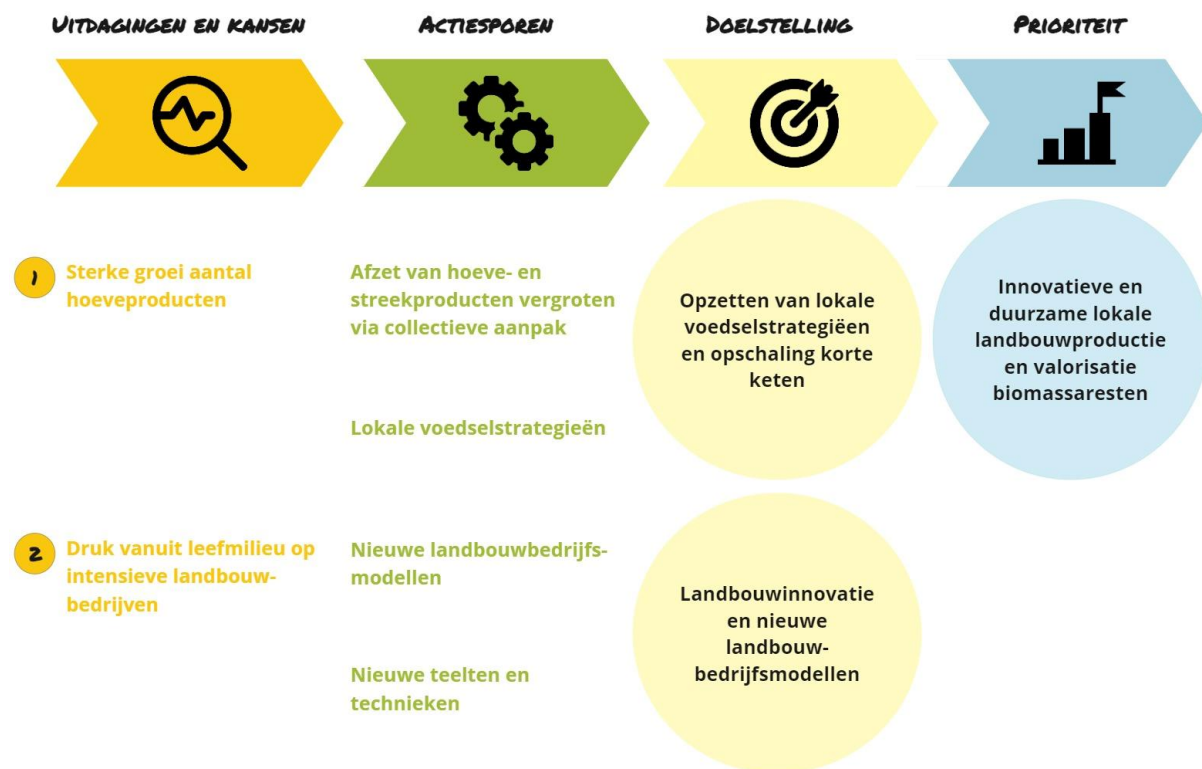

Die landbouwtransitie dient begeleid te worden. Vanuit LEADER willen we land- en tuinbouwers ondersteunen die nieuwe bedrijfseconomische modellen verkennen en hierin innovatieve stappen vooruit te nemen.

INTERVENTIELOGICA

Binnen de eerste prioriteit zijn er twee doelstellingen, met binnen elke doelstelling twee actiesporen.

De doelstellingen en actiesporen komen voort uit de omgevingsanalyse, zoals in onderstaand diagram wordt getoond.

5.3.1. Doelstelling 1.1: Opzetten van lokale voedselstrategieën en opschaling korte keten

<p>Wat?</p>	<p>Vanuit LEADER willen we de verkoop van lokale producten verder optimaliseren, zowel in een B2B (Business-to-business) als in een B2C-context (business-to-consumer). Ingeval van thuisverkoop kunnen betere marketing en samenwerking tussen producenten (elkaars producten verkopen) leiden tot meer omzet. Voor de meer grootschalige afzet van lokale producten, vormt vooral de logistieke keten een uitdaging omdat het over verse producten gaat en relatief kleine hoeveelheden.</p> <p>Niet alleen aan producentenkant willen we initiatief stimuleren, ook aan de kant van de consumenten. Vandaar dat ook ondersteuning wordt voorzien voor initiatieven vanuit lokale gemeenschappen en besturen voor het uitwerken van lokale voedselstrategieën.</p>
<p>Doelstellingen</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Opschalen van korte keten via een meer collectieve aanpak ▶ Initiëren/versterken van de afzetmarkt/economisch rendement d.m.v. (mobiele) coöperatieven gecombineerd met een centraal punt ('collect and go') ▶ Een (aanvullend) inkomen verzekeren voor de land- en tuinbouwers.

	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Een grotere onafhankelijkheid tegenover buitenlandse voedselproductie. ▶ Minder druk op het leefmilieu door minder transport. ▶ Versterken van de band tussen producent en consument. ▶ Verbeteren van het imago van land- en tuinbouw.
Aansluiting bij regionale identiteit	<ul style="list-style-type: none"> ▶ In Haspengouw Zuidoost is het aantal hoeveproducenten tussen 2012 en 2022 gegroeid van 8 naar 26. Voor 2022 betekent dit dat 20,3% van de Limburgse hoeveproducenten zich in Haspengouw Zuidoost bevinden. Daarnaast trekken lokale voorzieningen steeds meer weg uit de kleinere dorpskernen (424 winkels in 2021 vs. 294 winkels in 2022).
Aansluiting bij Vlaamse prioriteiten en provinciale kadernota platteland	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Wijnbouw als opportuniteit ▶ Afzet van lokale producten ▶ Deze doelstelling past ook binnen de Vlaamse voedselstrategie waarin er o.a. bijzondere aandacht gaat naar een voedselsysteem binnen ecologische grenzen, naar de verbinding tussen boer en burger en naar de veerkracht van de voedselindustrie. ▶ Innovatie in duurzame energieproductie op het platteland
Aandachtspunten	Lessen meenemen uit eerdere ervaringen die niet het verhoopte resultaat hebben opgeleverd (bv. Puur Limburg).
Actiesporen en voorbeelden van acties	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Afzet van hoeve- en streekproducten vergroten via collectieve aanpak ▶ Opzetten van innovatieve initiatieven (in de vorm pilootprojecten) ▶ Lokale boerenmarkten ▶ Samenwerking en distributiesysteem opzetten tussen producenten en grootverbruikers (horeca, scholen, detailhandel, industrieterreinen, grootkeukens.) ▶ Duurzame samenwerking tussen producenten organiseren (bv. coöperatie, voorbeeld Maastricht met grootwarenhuis met lokale producten) ▶ Samenwerking tussen producenten en voedingssector (bv. Crystal) ▶ Vernieuwende marketingacties voor lokale producten en korte keten ▶ Lokale voedselstrategieën ▶ Opzetten van een lokaal circulair voedselbeleid
Doelgroep(en)	<p>Land- en tuinbouwers</p> <p>Lokale bewonersgroepen</p> <p>Lokale besturen of verenigingen en besturen (gemeenten, OCMW 's) die initiatief nemen rond lokale voedselstrategieën</p> <p>Sociale economie</p> <p>Ondernemers in horeca en retail</p>

5.3.2. Doelstelling 1.2: Landbouwinnovatie en nieuwe landbouwbedrijfsmodellen

<p>Wat?</p>	<p>Omwille van leefmilieucriteria staat intensieve land- en tuinbouw op sommige plaatsen onder druk. Binnen deze doelstelling willen we land- en tuinbouwers ondersteunen in het verkennen van nieuwe kansrijke sporen en bedrijfsmodellen en/of technieken al dan niet gecombineerd met nieuwe activiteiten.</p> <p>Het kan daarbij gaan over:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ Geïntegreerde oplossingen voor akkerbouw én biodiversiteit; ▶ Klimaatbestendige teelten en/of innovatieve teeltcombinaties; ▶ Biologische bestrijdingsmiddelen; ▶ De landbouwer als landschapsbouwer; ▶ Meer toegevoegde waarde realiseren; ▶ Nieuwe niches: wijnbouw, noten (cfr. verbreding Belorta); ▶ Linken met de samenleving, de gemeenschap (zorglandbouw, toerisme, energie.); ▶ Linken met landschap en natuur (agro-forestry, high nature value farming,...), inclusief de verwerking van reststromen biomassa.
<p>Doelstellingen</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Nieuwe toekomstperspectieven bieden voor (jonge) landbouwers ▶ Vernieuwen/verduurzamen: inpassen van de landbouwbedrijfsvoering aan de verwachtingen op vlak van leefmilieu (bijv. waterbesparende technieken, bodemversterkende technieken...). Geïntegreerde toekomstsporen voor landbouw én natuur. ▶ Verbreden/diversifiëren: bijv. nieuwe teelten, valorisatie van biomassa, linken met andere sectoren. ▶ Professionaliseren van de sector.
<p>Aansluiting bij regionale identiteit</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ De regio is één van de vruchtbaarste in Vlaanderen. Dit maakt dat landbouw tot op heden nog steeds de belangrijkste kostwinning is van veel inwoners in de regio. De regionale actoren vinden het belangrijk om verder toekomst te geven aan de sector rekening houdend met de wijzigende context en evolutie in de maatschappij.
<p>Aansluiting bij Vlaamse prioriteiten en provinciale kadernota platteland</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Verdere diversificatie van land- en tuinbouw, met aandacht voor duurzame businessmodellen ▶ Wijnbouw als opportuniteit ▶ Innovatie in duurzame energieproductie op het platteland
<p>Aandachtspunten</p>	<p>Binnen de verschillende sporen van diversificatie staat het belang van een duurzaam verdienmodel voor de landbouwer voorop. Daarbij moeten de landbouwers centraal blijven staan: het zijn zij die de transitie moeten realiseren.</p>
<p>Actiesporen en voorbeelden van acties</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Nieuwe landbouwbedrijfsmodellen <ul style="list-style-type: none"> - Opstart van een proefproject richting een duurzaam bedrijfsmodel

	<ul style="list-style-type: none"> - Natuurinclusieve landbouwmodellen - Landbouwverbreding richting toerisme, zorg, educatie en beleving op de hoeve organiseren ▶ Verkennen van nieuwe teelten en innovatieve technieken - De kansen en verdienmodellen verkennen met nieuwe teelten (hennep bv.) - Uitbouw van wijnbouw als kansrijke niche - Bottom-up projecten rond water- en droogteplannen op (landbouw)bedrijfsniveau
Doelgroep(en)	<p>Land- en tuinbouwbedrijven</p> <p>Begeleidingsorganisaties</p> <p>Kennis- en praktijkcentra en instellingen</p> <p>Landschaps- en natuurverenigingen, landeigenaars en beheerders'</p>

5.4. Prioriteit 2: Leefbare en levendige dorpen

SITUERING

Het leven in dorpen op het platteland spreekt bewoners aan, maar tegelijk kampen de plattelandsdorpen met een aantal uitdagingen, zoals het wegtrekken van voorzieningen of gebrekkig openbaar vervoer. Binnen deze tweede prioriteit willen we het leven in de dorpen aantrekkelijk houden. Daarbij focussen we in het bijzonder op:

- ▶ Sociale cohesie en 'gemeenschapskracht';
- ▶ Voldoende voorzieningen en de bereikbaarheid van voorzieningen.

De verschillende actielijnen zijn gemotiveerd vanuit volgende observaties:

- ▶ 'Ontmoeting' en ontmoetingsinfrastructuur is zowel een motor voor, als een gevolg van verbinding met het dorp en de gemeenschap.
  - Motor: (multifunctionele) ontmoetingsplekken – zowel in de binnen- als buitenlucht – zijn een noodzakelijke voorwaarde om contact tussen mensen te laten ontstaan;
  - Gevolg: een ontmoetingsplek voorzien is niet voldoende voor sociaal contact. Bewoners gaan elkaar opzoeken en samenwerken vanuit een gedeelde fierheid en tevredenheid over de plek waar ze wonen. Identiteit en woonkwaliteit lokken m.a.w. initiatief en sociale cohesie uit.
- ▶ Uit recent leefbaarheidsonderzoek in West-Vlaanderen (2022, niet-publiek rapport), weten we dat voorzieningen niet altijd in de dorpen zelf aanwezig moeten zijn, maar wel op een redelijke afstand en goed bereikbaar. Om die bereikbaarheid te verzekeren zijn er vanuit het continuüm 'people-link-mobility' (dixit de Britse geograaf Malcolm Moseley) twee dominante sporen, die we samenvatten als 'mobiele diensten' en 'mobiele mensen'.³ Bij mobiele diensten brengen we de voorzieningen naar de mensen, bij mobiele mensen brengen we de mensen naar de voorzieningen.
- ▶ Elders in Europa zien we dat bewoners voor diensten en dienstverlening niet alleen rekenen op publiek initiatief, maar zelf ook de handen uit de mouwen steken. In de publicatie 'Goed voor elkaar dorpen' (2022)

³ MOSELEY M. (2003), Rural Development: Principles and Practice. SAGE Publications, 227 pagina's.

bracht de Landelijke Vereniging voor Kleine Kernen (LVKK) in Nederland, elf prachtige voorbeelden samen.⁴ Binnen LEADER willen we dit soort van zelfvoorziening door bewonersgroepen aanmoedigen.

- ▶ Het is de 'ervaren leefbaarheid' (Frans Thissen, 2007) waar we binnen deze LEADER-periode extra aandacht aan willen schenken, uit de ervaring van de voorgaande programmaperiode en de vraag vanuit het middenveld dat hier het luidst klinkt. (Dit blijkt uit het groot aantal projectconcepten dat in de voorgaande programmaperiode werd ingediend onder het thema 'Leefbare Dorpen').

INTERVENTIELOGICA

Binnen de tweede prioriteit voorzien we **1 doelstelling** en **2 actiesporen**.

De doelstellingen en actiesporen komen voort uit de omgevingsanalyse, zoals in onderstaand diagram wordt getoond.

5.4.1. Doelstelling 2.1: Uitbouw van multifunctionele (ontmoetings-)plekken op het platteland

Wat?	De realisatie van nieuwe of vernieuwde gemeenschapsinfrastructuur in de dorpen die multifunctioneel kan worden gebruikt. Deze realisaties kunnen zowel in- als outdoor zijn. Ingeval van gebouwen, kan dit gekoppeld worden aan de herinvulling of nevenbestemming van beeldbepalende gebouwen (oud gemeentehuis, pastorie, kerk,...).
Doelstelling	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Verbondenheid en ontmoeting tussen bewoners faciliteren. ▶ Verhogen van het voorzieningenniveau in de plattelandskernen. ▶ Vereenzaming tegengaan en sociale inclusie verhogen. ▶ Herinvulling van leegstaande (en beeldbepalende) gebouwen in de dorpen. ▶ Multifunctioneel gebruik van functies en diensten. ▶ Zelfredzaamheid en bottom-up initiatieven van bewoners stimuleren.
Aansluiting bij Vlaamse	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Multifunctionele infrastructuur

⁴ <https://www.lvkk.nl/fileadmin/nieuws/GoedvoorElkaarDorpen.pdf>

<p>prioriteiten en provinciale kadernota platteland</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Verhogen van de woonkwaliteit ▶ Oplossingen vervoersafhankelijke bewoners ▶ Dorpsidentiteit ▶ Multifunctionele, kwalitatieve open ruimte in het dorp <p>Inspiratie rond dit thema is te vinden in de studie dorpshuizen op het Vlaamse platteland (IDEA Consult, 2022).</p>
<p>Aandachtspunten</p>	<p>Multifunctionele inzet van infrastructuur voor meerdere doelgroepen en doeleinden waarbij rekening wordt gehouden met kostenefficiëntie en duurzaam gebruik van patrimonium.</p> <p>Niet enkel ontmoeting faciliteren, maar ook koppeling maken met korte keten, decentrale dienstverlening, een distributiepunt, een mobipunt, deeleconomie, sociale economie, horeca, toerisme, etc.</p> <p>Gezien het ook gaat over buiteninfrastructuur: koppelen aan de ontharding van dorpskernen door klimaat adaptieve maatregelen zoals de aanleg van een groenzone, waterplas, schaduwplek, etc.</p> <p>Een toekomstbestendig en toekomstgericht beheer van de ontmoetingsinfrastructuur is belangrijk.</p>
<p>Actiesporen en voorbeelden van acties</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Multifunctionele gemeenschapsinfrastructuur <ul style="list-style-type: none"> - Herinvulling en/of nevenbestemming van een kerkgebouw als buurtpunt - Oprichten van een dorpspunt of buurthuis - Oprichten van Buurtpunten en Ontmoetings-Plus-Plekken - Multifunctioneel gebruik van overheidsgebouwen, schoolgebouwen, enz (vb fruitbelevingscentrum Borgloon) ▶ Multifunctionele plekken in de open ruimte <ul style="list-style-type: none"> - Generatietuinen, gedeelde plekken waar jong en oud kunnen vertoeven en ontmoeten (vb buurtplein Nerem)
<p>Doelgroep(en)</p>	<p>Ondernemers, inclusief land- en tuinbouwers</p> <p>Bewoners(groepen)</p> <p>Lokale besturen en intergemeentelijke samenwerkingsverbanden</p> <p>Verenigingen en vzw's</p> <p>Scholen</p> <p>Zorgvoorzieningen</p>

5.5. Prioriteit 3: Biodiversiteit en landschapskwaliteit: aangaan van sterke partnerschappen

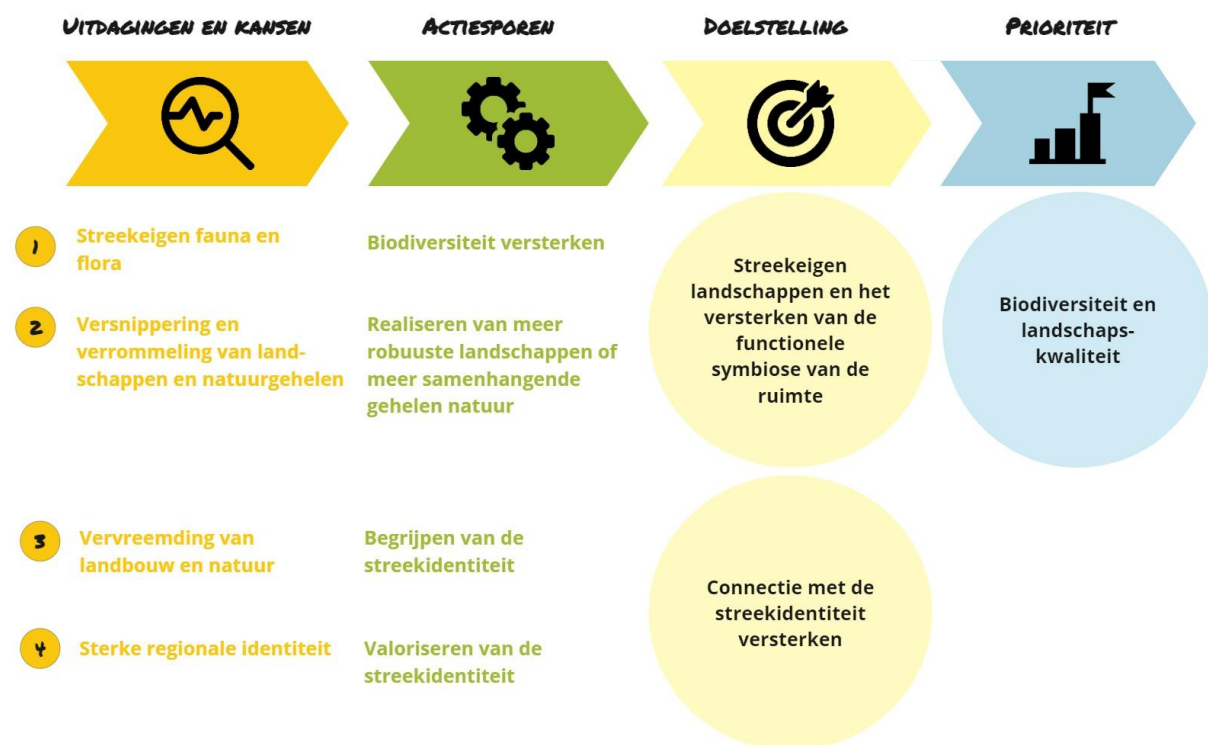
SITUERING

Klimaat, droogte, water, biodiversiteit, leefmilieu en energie moeten meer aandacht krijgen de komende jaren. De provincie Limburg wil voornamelijk inzetten op geïntegreerde uitvoeringsgerichte projecten rond landschap en natuur, die vanuit (nieuwe) partnerschappen en expertise uit het werkveld tot stand komen en bijgevolg ook op een breed draagvlak berusten. In de werking van LEADER zit samenwerking en netwerking tussen actoren ingebakken.

INTERVENTIELOGICA

Binnen de derde prioriteit voorzien we 2 doelstellingen, met binnen elke doelstelling 2 actiesporen.

De doelstellingen en actiesporen komen voort uit de omgevingsanalyse, zoals in onderstaand diagram wordt getoond.

5.5.1. Doelstelling 3.1: Streek eigen landschappen en het versterken van de functionele symbiose van de ruimte

Wat?	Landbouw - voornamelijk fruitteelt, akkerbouw en graslanden -, waardevolle landschappen en natuur met kenmerkende fauna en flora, typeren de regio. Vanuit LEADER willen we initiatieven ondersteunen die inzetten op het versterken van de kwaliteit van cultuurlandschappen, het versterken van de symbiose tussen de verschillende functies van deze open ruimte, het versterken van de regionale biodiversiteit en de streek eigen dieren- en plantensoorten.
Doelstellingen	► Verrommeling van het landschap en versnippering van natuurkernen tegengaan, met aandacht voor de Limburgse prioritaire soorten op basis van ecoprofielen en de

	<p>biodiversiteit, gekaderd in het versterken van de symbiose tussen de verschillende functies van de open ruimte.</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ Meer beleving in/van het landschap.
Aansluiting bij regionale identiteit	<p>De Haspengouwse open ruimte kenmerkt zich door hoogstambomen, karakteristieke hagen en houtkanten, poelen, holle wegen, bermen .... Dit alles verweven met akkerbouw, graslanden en fruitteelt (in vochtig Haspengouw).</p> <p>Er is ook een typische Haspengouwse biodiversiteit die hoorde bij het pré-industriële landschap: levensgemeenschappen van enerzijds kleine voedselarme akkers met hagen, karrensporen en overhoekjes en anderzijds van droge hellingweiden op de dalflanken tot vochtige of moerassige hooilanden rond de waterlopen. Haspengouwse aandachtsoorten zijn o.a. de grauwe klauwier, de kamsalamander, de grauwe kiekendief en de veldleeuwerik.</p> <p>De combinatie van erfgoed, landbouw en de open natuurgebieden maken Haspengouw Zuidoost aantrekkelijk voor inwoners en recreanten.</p>
Aansluiting bij Vlaamse prioriteiten en provinciale kadernota platteland	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Ondersteuning van geïntegreerde oplossingen, die vanuit partnerschappen en expertise uit het werkveld tot stand komen en bijgevolg op een breed draagvlak berusten ▶ Uitvoering van Europese (IHD-doelen, SBP's) en Vlaamse natuurdoelstellingen (duurzaam behoud van regionaal belangrijke biotopen, prioritaire soorten in Vlaams natuurbehoud, natuur- en bosuitbreidingen ikv AGNAS, ...). ▶ Houtkantenplan en het OERP Hoogstamboomgaarden
Aandachtspunten	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Projecten dienen evenwichtig de verschillende functies van de open ruimte (landbouw - natuur - cultuur - erfgoed - toerisme) met elkaar te verbinden. ▶ Versterking van beleving en medegebruik van het landschap i.f.v. toeristische beleving. ▶ Projecten mogen geen negatieve impact hebben op de waterkwantiteit en -kwaliteit en mogen het evenwicht van de verschillende functies in de open ruimte niet onomkeerbaar impacteren.
Actiesporen en voorbeelden van acties	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Versterken van de kwaliteit van de open ruimte en van de symbiose tussen de verschillende functies van de open ruimte <ul style="list-style-type: none"> - Herstel van 'verrommeling' van het landschap; - Het versterken van regionale natuurwaarden in een geclusterde aanpak tussen natuur en landbouw; - Versterken kleinschalig netwerk van kleine landschapselementen; - Geïntegreerde acties en maatregelen met win-win voor landbouw én natuur; - Beleving van het landschap verhogen voor inwoners en recreanten. ▶ Biodiversiteit versterken <ul style="list-style-type: none"> - Natuurlijke elementen in de open ruimte creëren als rust- en foerageerkansen voor diersoorten met het oog op het versterken van het kwalitatief leefgebied

	<ul style="list-style-type: none"> - Beheer en aanplanting van streekeigen plant- en boomsoorten ter bevordering van de biodiversiteit - Acties ter bevordering van migratiemogelijkheden van bedreigde diersoorten in het (landbouw-)landschap
Doelgroep(en)	<p>Land- en tuinbouworganisaties</p> <p>Landschaps- en natuurverenigingen, landeigenaars en beheerders</p> <p>Bedrijven en verenigingen in educatie, recreatie en toerisme</p> <p>Lokale besturen en intergemeentelijke verenigingen</p> <p>Private organisaties en vzw's</p>

5.5.2. Doelstelling 3.2: Connectie met de streekidentiteit versterken

Wat?	Binnen deze doelstelling ondersteunen we initiatieven die op een originele manier bezoekers en bewoners leert over de regionale eigenheid van Zuidoost-Limburg. Waardering voor de landbouw, het landschap, de typische kerkdorpen en de culturele eigenheid begint immers met voldoende kennis erover.
Doelstelling	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Vervreemding tussen de landbouwer als producent van voeding en de consument tegengaan. ▶ De link tussen landbouw en -natuur verduidelijken ▶ Streekgevoel, verbondenheid en fierheid tussen bewoners versterken ▶ Bewoners en bezoekers helpen bij de lezing van het landschap, de economie, het belang van water, de specifieke soorten en hun habitats, de morfologie van de dorpen
Aansluiting bij de regionale identiteit	De regio heeft een lange en rijke geschiedenis waarin cultuur, landbouw en landschappen volledig verweven zijn en elkaar hebben versterkt/gevormd. Deze rijke geschiedenis is tot op de dag van vandaag de basis voor een sterke streekidentiteit.
Aansluiting bij Vlaamse prioriteiten en provinciale kadernota platteland	<ul style="list-style-type: none"> - Streekidentiteit versterken
Aandachtspunten	We streven naar vernieuwende en aanvullende initiatieven bovenop eerdere LEADER-projecten 'Binnen bij boeren' of het netwerk 'Boeren met klasse'
Actiesporen en voorbeelden van acties	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Begrijpen en beleven van de streekidentiteit <ul style="list-style-type: none"> - Projecten met jongeren rond gezonde voeding uit de regio; - Projecten rond de samenhang en samenwerking landbouw en natuur; - STEM-educatie op de boerderij (STEM: science, technology, engineering en mathematics) - Projecten rond de beleving van het landschap voor inwoners en recreanten

	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Valorisatie van de streekidentiteit <ul style="list-style-type: none"> - Initiatieven die de regionale eigenheid 'vermarkten' naar bewoners en recreanten
Doelgroep(en)	Lokale besturen en intergemeentelijke samenwerkingsverbanden Verenigingen en vzw's, landbouw-, natuur en plattelandsorganisaties Toeristische verenigingen en vzw's Scholen

6. Samenwerking met andere LEADER-regio's

Vanuit Europa en de Vlaamse overheid (oproepreglement van VLM) wordt gevraagd om een deel van de LEADER-middelen in te zetten op samenwerking met andere LEADER-regio's binnen en buiten Vlaanderen. Het is niet eenvoudig om daar nu al voorafnames rond te doen, gezien ook de andere LEADER-regio's op dit moment bezig zijn met de opmaak van hun programma en het nog niet duidelijk is hoe de doelstellingen en actielijnen aan elkaar raken. Toch voorzien we om minstens het verplichte minimum van €125.000 (zie oproepreglement VLM) te besteden aan samenwerkingsprojecten.

Om snel perspectief te krijgen op interessante mogelijkheden tot samenwerking voorzien we bij aanvang van het programma:

- ▶ Een opstartevent met de verschillende LEADER-groepen in de provincie Limburg om ambities uit te wisselen en samenwerking te verkennen;
- ▶ Een brainstorm met LAG-leden over mogelijke samenwerkingen met andere LEADER-gebieden.

Op verschillende thema's zijn er cross-overs met de burens. Zonder hierin limitatief te willen zijn, denken we bijvoorbeeld aan de mogelijkheid van grensoverschrijdende landschapsprojecten in de Voerstreek, en samenwerking tussen Zuidoost- en Zuidwest-Limburg, die samen als toeristische regio 'Haspengouw' door het leven gaan. Hierin is een belangrijke rol weggelegd voor de Leadercoördinator voornamelijk in de rol van projectmakelaar.

7. Samenstelling en werking van de Lokale Actiegroep

7.1. Juridische structuur en samenstelling

De coördinatie van het LEADER-programma en de ondersteuning van de werking van de Lokale Actiegroep, wordt opgenomen door het provinciebestuur van Limburg, dat hierbij optreedt als administratief en financieel eerstverantwoordelijke van de Lokale Actiegroep.

SAMENSTELLING, VOORZITTERSCHAP, ENGAGEMENT

De Lokale Actiegroep is verantwoordelijk voor de sturing, organisatie en animatie van het LEADER-programma. De groep moet:

- ▶ enerzijds in staat zijn om voldoende af te dalen in de regio;
- ▶ anderzijds voldoende in staat zijn om naar buiten kijken (netwerking met andere LEADER-regio's).

Het is een publiek-privaat partnerschap, waarbij het merendeel (minstens 51%) van de leden vanuit het private veld (middenveldsactoren) komen.

De kandidaat Lokale Actiegroep Zuidoost is samengesteld uit een geheel van partners waarin de lokale besturen uit het afgebakend gebied en de sociaaleconomische sectoren van het gebied vertegenwoordigd zijn, rekening houdend met de doelstellingen van de voorliggende Lokale ontwikkelingsstrategie.

Het voorzitterschap zal waargenomen worden door de gedeputeerde voor landbouw en platteland om op deze manier een generalistische en objectieve kijk te behouden op het programma en de projectwerking binnen de regio. De voorzitter heeft geen stemrecht.

In tabel 6 is een voorstel van de samenstelling van de LAG opgenomen. Samengesteld op basis van een representatieve vertegenwoordiging van de LEADER-regio en een evenwichtige spreiding over de drie onderscheiden thema's. Na de goedkeuring van het LOS en de kandidaat LAG zal de samenstelling van LAG definitief vastgelegd worden en wordt een samenwerkingsovereenkomst tussen alle LAG-leden afgesloten. Dit wordt bekrachtigd in de opstartvergadering van de LAG.

De samenstelling van de kandidaat LAG is geen statisch gegeven. Leden van de LAG kunnen ervoor kiezen hun engagement in de LAG op te zeggen. Daarnaast kunnen niet-leden uit de private sector een gemotiveerde aanvraag indienen om tot de LAG toe te treden. De LAG zal vervolgens deze aanvraag bespreken en hierover een beslissing treffen rekening houdend met de representativiteit voor de LEADER-regio.

Tabel 6: Samenstelling LAG

Vertegenwoordiging vanuit de besturen (9 leden)
Provinciebestuur Limburg
Gemeentebestuur Borgloon
Gemeentebestuur Tongeren
Gemeentebestuur Herstappe
Gemeentebestuur Kortesseem
Gemeentebestuur Hoeselt
Gemeentebestuur Bilzen
Gemeentebestuur Riemst
Gemeentebestuur Voeren
Vertegenwoordiging plattelandsactoren vanuit het middenveld
Prioriteit 1: Landbouw en energie (3)
PIBO campus
Boerenbond
Pcfruit
Prioriteit 2: Leefbare en levendige dorpen (6)
Landelijke Gilden
SAAMO
STEBO
FERM
Arbeidskansen vzw

Beweging.net
Prioriteit 3: Landschappen en water (4)
Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren
Nationale boomgaardenstichting
Boerennatuur Vlaanderen
Natuurpunt

JURIDISCHE STRUCTUUR

De Provincie Limburg, directie Ondernemen, dienst Landbouw en Platteland neemt de rol van administratief en financieel eerstverantwoordelijke op voor de Lokale Actiegroep Haspengouw Zuidoost.

De Lokale Actiegroep Haspengouw Zuidoost opteert voor de vorm van een interbestuurlijke vereniging. De interbestuurlijke vereniging is juridisch een samenwerkingsverband zonder rechtspersoonlijkheid en zonder beheersoverdracht en heeft de uitvoering van de voorliggende Lokale Ontwikkelingsstrategie tot opdracht

Conform het decreet Lokaal bestuur d.d. 2017-12-22, art 392 t/m 395, zal een samenwerkingsovereenkomst worden afgesloten tussen de betrokken partners en lokale besturen. Deze zal binnen de zes maanden na goedkeuring van de voorliggende Lokale Ontwikkelingsstrategie gefinaliseerd worden. Het decreet geeft alle partners de mogelijkheid om een inbreng te doen in deze interbestuurlijke vereniging in oprichting. Langs deze weg zal door de Provincie Limburg de rol van administratieve en financiële eerstverantwoordelijke worden opgenomen.

De bovengenoemde administratief en financieel eerstverantwoordelijke heeft ruime ervaring en expertise in het beheer van Europese programma's. Tijdens PDPOII en PDPOIII was ze al eerstverantwoordelijke voor de Limburgse Leadergroepen: de Plaatselijke Groep Leader Haspengouw en de Plaatselijke Groep Leader Kempen en Maasland. Daarnaast heeft de eerstverantwoordelijke ook ervaring opgedaan in andere programma's zoals Omgevingskwaliteit en vitaliteit op het platteland, EFRO, Interreg. Bovendien huisvest de Provincie Limburg ook de secretariaten van de andere Limburgse Leadergebieden, binnen de dienst Landbouw en Platteland. Dit zorgt voor een optimale coördinatie tussen de Lokale Actiegroepen en zo vormt de dienst Landbouw en Platteland het provinciaal aanspreekpunt m.b.t. plattelandsontwikkeling.

De Lokale Actiegroep zal samengesteld worden uit één vertegenwoordiger van elke partner en voor de gemeenten aangewezen onder de burgemeester, de schepenen of gemeenteraadsleden.

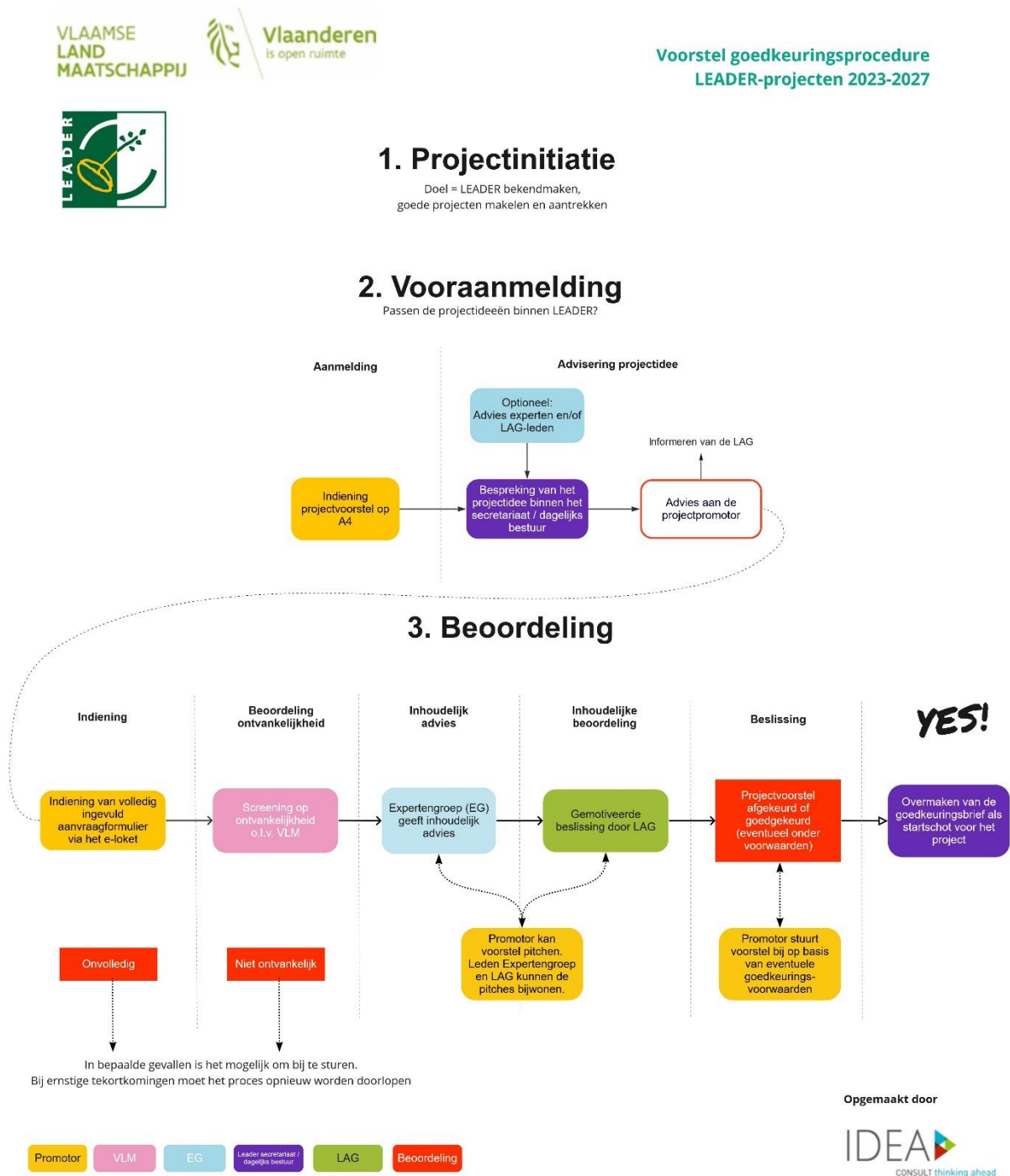
7.2. Beoordeling van projecten, procedure voor belangenconflicten

Voor de besluitvorming en beoordeling van projecten volgen we de procedure die op Vlaams niveau werd uitgewerkt. Deze procedure verloopt in 3 stappen: projectinitiatie, vooraanmelding en formele indiening. Enkel in de laatste stap gaat het formeel over goedkeuren. De eerste twee stappen zijn voorbereidend.

Onderstaande figuur geeft de drie stappen in de procedure visueel weer. In onderstaande alinea geven we meer duiding bij elke fase van de projectbeoordeling.

Figuur 7: Beoordelingsprocedure

PROJECTINITIATIE

Onder 'projectinitiatie' vatten we de continue aandacht van de LEADER-groepen voor het aantrekken en makelen van goede projecten. Het omvat het onder de aandacht brengen van de Lokale Ontwikkelingsstrategie en het stimuleren en verbinden van plattelandsbewoners en -verenigingen om projectvoorstellen uit te werken en in te dienen. Hieraan verbonden schuilt ook een luik vorming.

De LEADER-regio Haspengouw Zuidoost wil voldoende tijd spenderen aan voorbereiding, netwerking en verbinding alvorens oproepen te lanceren. Bedoeling is dat het programma en de projectmogelijkheden in het eerste jaar zo breed mogelijk bekend worden gemaakt, dat partners elkaar kunnen leren kennen en dat samenwerkingsverbanden kunnen ontstaan met het oog op grotere, gebiedsgerichte projecten die een meerwaarde creëren op lange termijn. De initiatiefase zal hierdoor in deze regio meer aandacht krijgen én bijgevolg langer duren dan in de andere LEADER regio's.

De LAG-coördinator speelt een belangrijke rol in deze fase: zowel intern (LAG-leden engageren – zie verder) als extern (aanspreekpunt, go-between, makelaar om partijen samen te brengen en in contact met elkaar te brengen in functie van projectontwikkeling).

VOORAANMELDING

De fase van vooraanmelding is bedoeld om na te gaan of projectideeën passen binnen LEADER. Deze fase geeft de kans om kandidaat-promotoren ten volle mee te nemen in de doelstellingen van de LOS en om de verwachtingen van de LAG te duiden. In deze fase zijn er drie stappen:

1. Indiening van het projectvoorstel door de promotor, in beknopte vorm, een 'A4' volstaat.
2. Bespreking van het projectidee binnen het secretariaat.
3. Vervolgens krijgen de promotoren feedback vanuit het secretariaat. De focus ligt daarbij op de inhoud van de voorstellen en de aansluiting ervan met de Lokale ontwikkelingsstrategie. Daarnaast worden promotoren ook geïnformeerd over formele vereisten die ze in acht moeten nemen bij indiening.

LAG-leden spreken zich in deze fase doorgaans niet rechtstreeks uit over projectvoorstellen, tenzij ervoor wordt gekozen om ook het advies van de LAG (en/of de Expertengroep) in te winnen.

FORMELE INDIENING EN BEOORDELING VAN PROJECTVOORSTELLEN

De derde fase gaat over de formele indiening van projectvoorstellen door de promotor via het e-loket. Van zodra de voorstellen formeel zijn ingediend worden ze beoordeeld aan de hand van vier typen van criteria (zie onderstaand kader).

De vier soorten beoordelingscriteria

- ▶ Ontvankelijkheidscriteria;
- ▶ Criteria die door de Expertengroep worden behandeld. Deze criteria zijn algemene kwaliteitscriteria voor projecten en LEADER-criteria met een generiek karakter: innovatie en multisectoraal/geïntegreerd, haalbaarheid, duurzaamheid;
- ▶ Criteria die door de Lokale Actiegroep worden behandeld. Dit zijn criteria die het verband beoordelen van het project met de lokale context, de lokale strategie en de actoren.
- ▶ Criteria die betrekking hebben op de LEADER-werking en het karakter van de procedure.

De Lokale Actiegroep zal zijn voorbereidend werk richten op de criteria die we hebben benoemd, maar zal in de finale goedkeuring alle criteria in rekening nemen en het project in zijn geheel beoordelen.

Projectvoorstellen worden eerst gescreend op ontvankelijkheid. De centrale diensten van de VLM nemen daarin de lead, weliswaar in overleg met de provincie en de LEADER-coördinator.

De ontvankelijkheidscriteria bestaan uit vier clusters:

1. Administratieve verplichtingen;
2. Financiële condities;
3. Aard van het project;
4. Statuut promotor

Als een voorstel niet ontvankelijk is wordt het afgewezen en gaat het niet door voor behandeling naar de Expertengroep en de LAG. De LAG wordt in kennis gesteld van de niet-ontvankelijkheid. Als het gaat over het ontbreken van een administratief stuk, kan een promotor dit binnen een periode van 14 dagen in orde brengen.

Tabel 7: Ontvankelijkheidscriteria

criterium	Indicatoren
Administratieve verplichtingen	<ul style="list-style-type: none"> ▶ De projectfiche moet uiterlijk op de indieningsdatum en volledig zijn ingediend. Dit enkel digitaal. ▶ De noodzakelijke vergunningen zijn aangevraagd, althans voor de vergunningen die op het ogenblik van de aanvraag gekend zijn. ▶ Voor infrastructuurwerken worden prijsoffertes, ramingen of een meetstaat meegestuurd. ▶ Ondertekende samenwerkingsovereenkomsten zijn toegevoegd indien gewerkt wordt met copromotoren
Financiële condities	<ul style="list-style-type: none"> ▶ De maximale projectkost van het totale project bedraagt €1.000.000. ▶ Er is voldaan aan de volgende voorwaarden: <ul style="list-style-type: none"> - 15% eigen inbreng van de hoofd- en (eventuele) copromotoren - 35% cofinanciering ▶ Het project krijgt geen andere Europese, Vlaamse of provinciale subsidie
Aard van het project	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Het project wordt uitgevoerd binnen het afgebakende Leadergebied. ▶ Onderzoekopdrachten en studies komen niet in aanmerking tenzij de studie wordt uitgevoerd ter voorbereiding van een concreet project en dit project deel uitmaakt van de projectaanvraag.
Statuut van de promotor	<ul style="list-style-type: none"> ▶ De promotor en copromotor zijn begunstigden.

Na de beoordeling van de ontvankelijkheid volgt de inhoudelijke beoordeling van het project. Dat is een duobaan van de Expertengroep en de Lokale Actiegroep, met dien verstande dat de Lokale Actiegroep het laatste woord heeft, de Expertengroep treedt op als adviseur.

Vooraleer een voorstel behandeld wordt door de LAG, wordt het geadviseerd door de Expertengroep. De Expertengroep bestaat uit provinciale deskundigen met een expertise die raakt aan de plattelands thema's binnen LEADER (ruimtelijke ordening en stedenbouw, waterlopen en domeinen, natuur en milieu, mobiliteit, enz) . Zo

mogelijk niet enkel thema-experten, maar ook deskundigen met een multidisciplinaire focus, in lijn met het LEADER-uitgangspunt 'Multisectoraal en geïntegreerd'. De LAG-coördinator neemt deel als waarnemer.

De Expertengroep richt zijn bespreking op volgende vier criteria:

- ▶ Haalbaarheid;
- ▶ Duurzaamheid;
- ▶ Innovatie;
- ▶ Multisectoraal en geïntegreerd.

Het advies van de Expertengroep is oriënterend, maar niet bindend ten aanzien van de Lokale Actiegroepen. Dat het LEADER-programma en de uitvoering ervan onder leiding staat van een lokaal publiek-privaat partnerschap, is namelijk een centraal uitgangspunt van LEADER. Als de LAG wenst af te wijken van het advies van de Expertengroep, moet dit wél grondig worden gemotiveerd.

Tabel 8: Beoordelingscriteria Expertengroep

criterium	Indicatoren
Haalbaarheid	<p>Realistische duur en looptijd</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ Het project heeft de intentie binnen de 3 maanden na goedkeuring te starten. ▶ De looptijd van het project is realistisch <p>Heldere uitwerking</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ Er ligt een duidelijke visie en een sterk concept aan de basis van het project. ▶ De beoogde impact en resultaten zijn benoemd en vertaald in indicatoren die meetbaar, relevant en bruikbaar zijn ▶ Het project is helder uitgewerkt in een stappenplan en duidelijke acties. ▶ De kritische succesfactoren zijn in kaart gebracht en te overwinnen. Het project besteedt specifiek aandacht aan kwaliteitszorg en kwaliteitsbewaking. <p>Financieel plan</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ Het project heeft een sluitend financieel plan, dat voldoet aan alle financieringsvoorwaarden: <ul style="list-style-type: none"> - De verhouding tussen de kostprijs en de omvang en de impact van het project is redelijk. - Er is een juiste inschatting gemaakt van de kosten (type, grootte). - De personeelskost staat in verhouding tot het project. - Zijn alle mogelijke inkomsten die het project zou genereren ingebracht? - In de handleiding staan verschillende (soorten) kosten die niet in aanmerking komen voor cofinanciering. Deze mogen niet zijn opgenomen in het aanvraagformulier en de financiële tabel. <p>Impact en resultaat</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ Zijn de impact en de beoogde resultaten voldoende concreet benoemd? ▶ Zijn de beoogde resultaten tegelijk ambitieus en realistisch?

Duurzaamheid	<p>Het project houdt rekening met de 3 facetten van duurzaamheid:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▶ economische duurzaamheid: positief effect lokale economie, werkgelegenheid, draagt bij tot de diversificatie van de economische structuur, is gericht op groeipotenties, speelt in op de natuurlijke rijkdommen van het gebied, of draagt bij tot inkomstenstijging en –diversificatie; ▶ ecologische duurzaamheid: het behoud van natuurlijke rijkdommen zoals uitputtelijke hulpbronnen (grondstoffen, brandstoffen, water, lucht,...), biodiversiteit en bossen en andere ruimte ingenomen door natuur. Gaat ook over het gebruik van FSC-hout, duurzame mobiliteit, ...; ▶ sociale duurzaamheid: het tegengaan van sociale uitsluiting, toegankelijkheid, aandacht voor kwetsbare groepen, ...
Innovatie	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Het project is innovierend qua methodiek, problematiek, product, proces, markt, technologisch, sociaal, organisatorisch, financieel, strategisch. ▶ Het project geeft op een innovatieve manier invulling aan een reële nood op het platteland ▶ Het project wordt uitgevoerd door een innovatief of vernieuwend partnerschap.
Multisectoraal geïntegreerd	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Er wordt meerwaarde gerealiseerd op verschillende beleidsdomeinen tegelijk. ▶ Het project wordt vanuit verschillende invalshoeken benaderd, zodat 'vooruitgang' op één domein niet ten koste gaat van een ander domein.

Bespreking en finale beoordeling door de LAG. De beslissing over projecten is de volle bevoegdheid van de Lokale Actiegroep. Zij kan zich in haar motivatie beroepen op alle goedkeuringscriteria, maar gelet op het feit dat het project al door de Expertengroep werd getoetst, zal zij zich in hoofdzaak richten op criteria die te maken hebben met lokale context, strategie en actoren.

Tabel 9: Beoordelingscriteria Lokale Actiegroep

criterium	Indicatoren
Bijdrage aan de Lokale Ontwikkelingsstrategie	<ul style="list-style-type: none"> ▶ De doelstelling van het project past binnen de doelstellingen en prioriteiten van de Lokale Ontwikkelingsstrategie 2023-2027 ▶ Het project is complementair met andere projecten van de ontwikkelingsstrategie en/of andere projecten binnen de regio?
Bereik en continuïteit	<ul style="list-style-type: none"> ▶ De projectpromotor streeft een maximaal bereik van actoren en doelgroepen na. ▶ Het project heeft een voorbeeldfunctie of een hefboomeffect. ▶ Het project is overdraagbaar naar andere gemeenten/gebieden. ▶ Het project is geen eendagsvlieg en levert inspanningen om te kunnen blijven bestaan en impact te hebben op lange termijn. ▶ Het project draagt bij aan de verspreiding van kennis over LEADER én het project en haar resultaten via opleiding en vorming, demo's, website, evenementen, pers, ...
Promotor en capaciteit	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Werd het project door de meest geschikte aanvrager ingediend:

	<ul style="list-style-type: none"> - heeft de promotor kennis van het gebied?⁵ - is de promotor al actief in het gebied? - heeft de promotor kennis van de diverse plattelandssectoren? - heeft de promotor ervaring met de materie? <ul style="list-style-type: none"> ▶ De personeelscapaciteit is realistisch: <ul style="list-style-type: none"> - Is er een duidelijke trekker voor het project? - Is er voldoende expertise en voeling met de materie (referenties)? - Beschikt de promotor over de juiste expertise en uitrusting voor de uitvoering of latere exploitatie van het project? - Is er back up voorzien ingeval het wegvallen van een medewerker? - Voorziet men eventuele externe ondersteuning om inhoudelijke of administratieve verplichtingen na te komen? ▶ Kan de promotor de continuïteit van de opgestarte werking structureel verankeren?
Bottom-up	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Werkt het project met en voor de inwoners van het gebied? ▶ Wordt het project aangedragen, of ondersteund door de doelgroep, de bevolking, de buurt of de regio-actoren?
Samenwerking	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Er is een haalbare samenwerking met andere actoren, die voordelen oplevert voor alle partijen. ▶ De bijdrage van de verschillende partners is helder, geduid en gemotiveerd. ▶ Er worden geen belangrijke partijen over het hoofd gezien, die belangrijke toegevoegde waarde zouden kunnen brengen in het project.
Gebiedsgericht	<ul style="list-style-type: none"> ▶ De problematiek of methodiek is specifiek voor het projectgebied ▶ Het project is gedragen door het gebied ▶ Het project geeft een meerwaarde aan de streekidentiteit ▶ Het project is complementair met andere lokale en regionale beleidsplannen en beleidsinitiatieven zoals gemeentelijke structuurplannen, toeristische plannen of regiovisies.
Innovatie	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Geeft het project op een innovatieve manier invulling aan een reële nood in de regio? ▶ Is het project geen reguliere werking van de promotor/copromotor en is het geen kopie van een bestaand project?

⁵ Als de standplaats van de promotor buiten het gebied ligt, moet hij zijn betrokkenheid bij het gebied kunnen aantonen in de projectfiche. De resultaten van het project moeten steeds ten goede komen aan het LEADER-gebied, maar kosten die enkel nodig zijn om het project tot stand te brengen (zoals personeelskosten en bijhorende overheadkosten) kunnen wel buiten het gebied gemaakt worden.

De laatste stap bestaat uit het meedelen van de beslissing van de LAG aan de promotor. Promotoren van goedgekeurde projecten ontvangen een goedkeuringsbrief. In functie van transparantie is een publieke consultatie mogelijk van het verslag van de LAG, met daarin de beoordeling van de projecten.

Doorheen de beoordelingsfase bestaat de mogelijkheid dat promotoren hun voorstel mondeling toelichten of 'pitchen'. Doelstelling is om op korte tijd een goede impressie te krijgen van de promotor en zijn of haar project en eventuele onduidelijkheden uit te klaren.

Zo'n ronde van toelichting staat open voor de leden van de Expertengroep, en voor de LAG-leden. Om de werkdruk te beperken kunnen deze sessies digitaal verlopen, met een vast uur schema, zodat experts en LAG-leden op een gerichte manier kunnen deelnemen op basis van hun expertise of eventuele vragen. De sessies kunnen ook worden opgenomen en op een later moment worden teruggekeken.

7.3. Secretariaat: dagelijkse coördinatie, administratie en personeel

De coördinatie van het LEADER-programma en de ondersteuning van de werking van de Lokale Actiegroep, wordt opgenomen door het provinciebestuur van Limburg, dat hierbij optreedt als administratief en financieel eerstverantwoordelijke van de Lokale Actiegroep. De Provincie Limburg stelt hiervoor een Leadersecretariaat, bestaande uit een coördinator ter beschikking voor de hele projectperiode tot 2030.

Taken Leadersecretariaat:

- ▶ Het verzorgen van de dagdagelijkse werking van de Lokale Actiegroep;
- ▶ Het beheren van het budget als een goede huisvader (onderverdeeld in jaartranches) dat ter beschikking wordt gesteld voor het LEADER-gebied;
- ▶ Het zorgen voor het financieel beheer van de werkingsmiddelen van de Lokale Actiegroep;
- ▶ Het faciliteren van de vergaderingen van de Expertengroep en de Lokale Actiegroep en het verzorgen van de administratie;
- ▶ Het zorgen voor een goede inhoudelijke, administratieve en financiële opvolging van de projecten en de werking van de Lokale Actiegroep;
- ▶ Het op de voet volgen van de provinciale, Vlaamse en Europese ontwikkelingen met betrekking tot plattelandsontwikkeling;
- ▶ Het voorzien in de nodige opleiding voor de medewerkers en de leden van de Lokale Actiegroep, daarbij ondersteund door de beheersdienst en het Vlaams Ruraal Netwerk;
- ▶ Het ontwikkelen van promotiemateriaal en sensibilisering- en infosessies voor potentiële promotoren;
- ▶ Het verzorgen van de communicatie over het programma in het gebied;
- ▶ Het voeren van regelmatige communicatie met betrekking tot de vergaderingen van de Lokale Actiegroep en de stand van zaken van het programma;
- ▶ Het proactief op zoek gaan naar goede ideeën die kunnen bijdragen aan de realisatie van de Lokale ontwikkelingsstrategie als projectmakelaar en deze toeleiden naar het programma;
- ▶ Het begeleiden van de projectindieners en het bezorgen aan de begunstigden van alle instructies van de beheersdienst;
- ▶ Het informeren van de begunstigden over de eisen inzake de verstrekking van gegevens aan de beheersdienst en inzake de registratie van de output en de resultaten;
- ▶ Het informeren van promotoren over de beslissingen van de Lokale Actiegroep;

- ▶ Het toezien op en vermijden van onregelmatige Europese en Vlaamse dubbele financiering, dit tezamen met de beheersdienst;
- ▶ Het toezien op het vermijden van belangenconflicten;
- ▶ Het toezien op en vermijden van fraudebestrijding;
- ▶ Het uitvoeren van door de beheersdienst of het VMC gedelegeerde taken in het kader van de administratieve controle van de betalingsaanvragen van projecten;
- ▶ Het uitvoeren van de investeringscontrole van investeringsprojecten aan de hand van richtlijnen die de beheersdienst daartoe voorziet;
- ▶ Het verstrekken van de nodige inlichtingen aan het VMC en de beheersdienst i.v.m. de uitvoering van de Leadermaatregel;
- ▶ Maakt minstens één keer binnen de programmaperiode een evaluatie op
- ▶ Het monitoren en evalueren van de indicatoren;
- ▶ Samenwerking initiëren en onderhouden met andere LEADER-secretariaten binnen Vlaanderen en daarbuiten met het oog op het ontwikkelen en uitvoeren van samenwerkingsprojecten onder meer gericht op kennisuitwisseling;
- ▶ Het optreden als ambassadeur voor het gebied samen met de LAG-leden zowel binnen als buiten de regio;
- ▶ Het uitvoeren van eventuele andere taken die na overleg door het Vlaams Managementcomité of de beheersdienst worden gedelegeerd.

8. Communicatie

Communicatie krijgt binnen het LEADER-programma '23-'27 een centrale plaats. Het objectief is enerzijds om met het programma zoveel mogelijk mensen en organisaties te bereiken en anderzijds om ervoor te zorgen dat de inzichten die gegenereerd worden tijdens en door het LEADER-programma, maximaal gedeeld worden.

We geven hieronder meer uitleg over de communicatiedoelen, de doelgroepen die we willen bereiken en de middelen die we hiervoor zullen inzetten.

COMMUNICATIEDOELEN

De communicatiestrategie dient vier doelen:

1. Verhogen van kennis over de Lokale Ontwikkelingsstrategie;
2. Positieve houding en sterk draagvlak realiseren;
3. Stimuleren tot actie;
4. Op de hoogte houden van alle betrokken actoren en instanties.

Het eerste communicatiedoel is gericht op het verhogen van kennis over de Lokale Ontwikkelingsstrategie:

- ▶ De doelstellingen en actiesporen van het ontwikkelingsplan bekend maken;
- ▶ De contactgegevens van de secretariaatsmedewerkers vlot ter beschikking stellen;
- ▶ De Europese publiciteitsrichtlijnen bekend maken;
- ▶ De uitvoering en de resultaten van de lokale ontwikkelingsstrategie onder de aandacht brengen.

Het tweede communicatiedoel is gericht op het creëren van een positieve houding en een sterk draagvlak bij de stakeholders binnen en buiten de regio. Meer specifiek hebben we het over:

- ▶ Het verwerven van een positief imago van de Lokale Actiegroep;
- ▶ Het verwerven van een positieve naamsbekendheid en globale bekendheid van de Lokale Ontwikkelingsstrategie en de Leadermethodiek;
- ▶ Het bevorderen van een sterk draagvlak voor LEADER en het realiseren van een hoge betrokkenheid bij de ontwikkelingsstrategie.

Het derde communicatiedoel is gericht op het stimuleren tot actie bij LAG-leden en potentiële promotoren. Meer specifiek richten we ons op:

- ▶ Duidelijke informatie over de mogelijkheden en de ondersteuning vanuit het programma, zodat er actief gebruik van gemaakt wordt.
- ▶ Het weghalen van de drempels die mensen en organisaties ervaren tegenover het programma. We willen duidelijk maken dat iedereen er beroep op kan doen en op een eenvoudige manier zijn ideeën kan afoetsen en bespreken (contact met de coördinator, indienen van een projectidee op A4, etc.).

Het vierde communicatiedoel is het permanent op de hoogte houden van alle betrokken instanties bij het programma en de verantwoording van de ingezette middelen. We hebben het dan over het informeren van het programmasecretariaat, VLM, VRN, deputatie en provincieraad, het plattelandsloket, de provinciale diensten, de LAG-leden en de leden van de Expertengroep. Deze communicatie moet een goede afstemming verzekeren tussen alle beleidsinstanties die zich met het provinciale, het Vlaamse en het Europese plattelandsbeleid inlaten en een goede wisselwerking tot stand brengen tussen het plattelandsbeleid als een transversaal gegeven en het sectoraal beleid op vlak van toerisme, ruimte, wonen, vrije tijd, cultuur, etc.

COMMUNICATIEDOELGROEPEN

De communicatiestrategie is gericht op volgende groepen:

- ▶ (Potentiële) promotoren, copromotoren en partners; Daarbij willen we zover mogelijk afdalen in de regio, zodat we ook kleine organisaties en verenigingen bereiken;
- ▶ LAGG-leden, leden van de Expertengroep;
- ▶ Het brede middenveld in de regio, zowel publieke, intermediaire als private organisaties;
- ▶ Provinciale organen en diensten: deputatie en provincieraad, provinciale diensten;
- ▶ Programmasecretariaat, VLM, VRN en andere overkoepelende communicatie-instanties over Europees beleid
- ▶ Het 'grote publiek': jongvolwassenen, gezinnen en senioren

COMMUNICATIEMIX EN MIDDELEN

Voor de communicatie willen we diverse kanalen en middelen inzetten:

- ▶ Een overzichtelijke website waarop alle informatie over het programma is te vinden.
- ▶ Fysieke communicatiemomenten waaronder een startmoment van het LEADER-programma in de regio.
- ▶ Elke LEADER-oproep voor projecten zal in de pers worden aangekondigd en breed verspreid.
- ▶ De communicatiekanalen van de partners zullen maximaal worden aangesproken. Denk onder andere aan de infobladen van de gemeenten, maar ook de publicaties van de middenveldorganisaties.
- ▶ Alle promotoren worden eraan gehouden om te communiceren over (de resultaten van) hun project.

VERPLICHTE VERMELDING VAN DE LEADER-STEUN

De Europese Commissie verbindt aan haar subsidieverstrekking specifieke communicatievoorwaarden. Daarmee wil ze de Europese steun voor het platteland onder de aandacht brengen van een breder publiek.

Centraal in de communicatievoorwaarden staat dat de projectpromotoren en –uitvoerders zoveel mogelijk uitdragen dat hun project mede tot stand is gekomen dankzij Europese middelen voor plattelandsbeleid. Aan de projectpromotoren wordt deze voorwaarde bij de toekenning van de steun opgelegd.

OPENBAARHEID

De projectresultaten en een overzicht van alle toegekende en lopende projecten kunnen ten allen tijde en door alle belanghebbenden bij het secretariaat opgevraagd worden.

9. Monitoring en evaluatie

De Lokale Actiegroep wil bewust en kritisch omgaan met de financiële middelen die worden ingezet voor plattelandsontwikkeling. Daartoe worden zowel op programma- als projectniveau maatregelen genomen.

ZELFEVALUATIE DOOR DE COÖRDINATOR EN DE LAG

De Lokale Actiegroep zal op periodieke tijdstippen haar eigen werking (en die van de Expertengroep), de uitvoering van de goedgekeurde projecten en de uitvoering van de globale ontwikkelingsstrategie evalueren.

Op dagelijkse basis is de **coördinator** de eerstelijnsverantwoordelijke voor het toezicht en de evaluatie van de projecten. Vanuit zijn nauw contact met de (co)promotoren stimuleert en ondersteunt hij/zij de promotoren om hun resultaten te behalen. Hij/zij ziet ook toe op hun tussentijdse declaraties. De coördinator kan uit eigen beweging of op vraag van de Lokale Actiegroep, knelpunten ter bespreking voorleggen aan de Lokale Actiegroep.

De **Lokale actiegroep** zal op permanente basis aandacht hebben voor de voortgang en goede uitvoering van de projecten. Ze zal minstens jaarlijks kritisch stilstaan bij de uitvoering van alle lopende projecten en initiatief nemen als de voortgang onduidelijk is. Ze zal daarbij de promotoren ofwel mondeling of schriftelijk vragen om toelichting of verduidelijking.

Naar aanleiding van de jaarlijkse evaluatie van de projecten, zal de Lokale actiegroep ook haar eigen werking en die van de Expertengroep onder de loep nemen: de samenstelling, de besluitvorming over de projecten, het omgaan met belangenconflicten, etc.

Na drie jaar zal er een grondige tussentijdse evaluatie plaatsvinden waarbij de Lokale Actiegroep de ontwikkelingsstrategie in haar geheel zal evalueren. Ze zal nagaan of alle prioriteiten voldoende aan bod komen en/of er accenten verlegd dienen te worden. Mogelijks hebben zich ook in de omgeving veranderingen of ontwikkelingen voorgedaan die aanleiding geven voor een bijsturing van de strategie.

MONITORING EN INDICATOREN

Voor de opvolging van de resultaten van de verschillende projecten, zal de Lokale Actiegroep rapporteren op de gemeenschappelijke indicatoren (tabel 10) die gelden voor alle LEADER-groepen in Vlaanderen.

Tabel 10: De acht verplichte resultaatsindicatoren voor LEADER

Doelstelling	Indicatoren
▶ Dekking van LEADER percentage van de plattelandsbevolking vallend onder plaatselijke ontwikkelingsstrategieën	Percentage van de plattelandsbevolking vallend onder plaatselijke ontwikkelingsstrategieën
▶ Slimme transitie plattelandseconomie	Aantal ondersteunde "slimme dorpen"-strategieën/projecten

▶ Aansluiting van het platteland van Europa	Aandeel van de plattelandsbevolking dat betere toegang tot diensten en infrastructuur door GLB-steun geniet.
▶ Bevordering van de sociale inclusie	Aantal personen dat onder ondersteunende projecten voor sociale inclusie valt
▶ Betere organisatie van de voorzieningsketen	Aandeel landbouwbedrijven dat deelneemt aan producentengroeperingen, -organisaties, lokale markten, korte toeleveringsketens en kwaliteitsregelingen die worden ondersteund door GLB.
▶ Milieu- en klimaat gerelateerde prestaties door investeringen in plattelandsgebieden	Aantal verrichtingen dat bijdraagt aan doelstellingen inzake milieuduurzaamheid, matiging van en aanpassing aan klimaatverandering in plattelandsgebieden.
▶ Groei en jobs in plattelandsgebieden	Nieuwe in GLB-projecten ondersteunde jobs.
▶ Ontwikkeling van de plattelandseconomie	Aantal met GLB-steun gesteunde plattelandsbedrijven, incl. bio-economiebedrijven.

Daarnaast stelt de Lokale Actiegroep voor zichzelf per doelstelling twee eigen indicatoren voorop om de voortgang op te volgen, zie tabel 11. Deze indicatoren zullen o.a. een belangrijke rol spelen in de halfweg evaluatie van het programma door de Lokale Actiegroep (zie hoger).

Tabel 11: indicatoren voor het opvolgen van de resultaten per doelstelling

Doelstelling	Indicatoren
Korte keten / voedselstrategieën	aantal bijkomende afzetkanalen korte keten Aantal lokale voedselstrategieën
Landbouw	Aantal landbouwers die nieuwe landbouwbedrijfsmodellen verkennen, inclusief verbreding Aantal landbouwbedrijven die nieuwe teelten verkennen
Dorpen	Nieuwe multifunctionele dorpsinitiatieven Nieuwe dorpsgemeenschappen/netwerken
Natuur en landschap	Aantal cultuurlandschappen dat werd opgevaardeerd (ha) Toename van streekeigen flora
Streekidentiteit	Aantal bewoners en bezoekers die werden bereikt binnen educatieve trajecten / momenten Aantal deelnemers kennis- en sensibilisatie-acties

10. Financiering projecten en financieel plan

BUDGET LOKALE ACTIEGROEP HASPENGOUW ZUIDOOST

Het totale budget voor LEADER 2023-2027 in Vlaanderen, zoals ingediend bij Europa, is 50,5 miljoen euro. De Lokale Actiegroepen krijgen, volgens onderstaande verdeelsleutel, elk een deel van dat budget. De middelen, per LAG, kunnen om bovenstaande reden pas na de goedkeuring van de Leadergebieden en LAG's definitief bepaald worden

Verdeelsleutel:

- ▶ Opmaak LOS: € 25.000 per ontvankelijke kandidaat LEADER-gebied
- ▶ Realisatie LOS:
  - Vaste bijdrage LAG-werking: € 408 250 per erkend goedgekeurd LOS
  - Resterend bedrag wordt verdeel onder de erkende LAG's volgens de verdeelsleutel:

$$\frac{2}{3} \frac{\text{open ruimte LEADERgebied}}{\sum \text{oppervlakte open ruimte alle LEADERgebieden Vlaanderen}} + \frac{1}{3} \frac{\text{Inwoners Leadergebied}}{\sum \text{inwoners alle LEADERgebieden Vlaanderen}}$$

Bij de aanmelding van de kandidaat Leadergebieden en LAG's heeft de beheersdienst al indicatief een verdeling opgemaakt. Op basis van deze indicatieve verdeling wordt het budget voor de LAG Haspengouw Zuidoost geraamd op €2.203.609,59. De hiernavolgende bedragen zijn gebaseerd op deze raming en zullen na de goedkeuring en de definitieve verdeling van het budget voor LEADER 2023-2027 geactualiseerd worden.

BUDGET VOOR DE LEADER-COÖRDINATIE EN HET SECRETARIAAT

De kosten voor werking van de LAG, zowel personeels- als operationele kosten, mogen maximaal 25% van het budgetdeel 'Realisatie LOS', voor de hele projectperiode, tot 2030, bedragen.

BUDGET PER PRIORITEIT

Onderstaande tabel geeft een indicatie van hoe het LEADER-budget voor de periode '23-'27 zal worden verdeeld. We beperken ons tot een reservatie op het niveau van de drie prioriteiten om de LAG ruimte te laten voor verdere detaillering en verfijning op het niveau van de actiesporen en oproepen.

De percentages zijn indicatief, er kunnen dus nog (beperkte) verschuivingen plaatsvinden tijdens de periode afhankelijk van de ingediende projectvoorstellen en wijzigende contextfactoren.

Tabel 12: budget per prioriteit

Prioriteiten en doelstellingen	Budget (%)
Prioriteit 1: landbouw en energie	30%
Prioriteit 2: leefbare en levendige dorpen	45%
Prioriteit 3: biodiversiteit en landschappen	25%
TOTAAL	100%

Het grootste gewicht ligt bij de eerste twee prioriteiten, iets minder nadruk ligt op de derde prioriteit. Deze verdeling is gebaseerd op de omgevingsanalyse en het overleg met de stakeholders. Daarnaast werd ook rekening gehouden met het feit dat voor meer grootschalige ingrepen op vlak van water en landschappen kan

teruggevallen worden op Vlaamse middelen uit o.a. de Blue deal, de waterlandschappen, de landschapsparken, etc.

STEUNPERCENTAGE EN COFINANCIERING PROJECTEN

Maximale subsidiëring vanuit LEADER: 65% van de subsidiabele projectkost

Cofinanciering van minimaal 35%, waarvan minimaal 15% eigen inbreng van de hoofd- en (eventuele) copromotoren

Voor de projecten, uitgezonderd microprojecten, wordt de volgende maximale en minimale projectkost vooropgesteld:

- ▶ Maximale projectkost: 1.000.000 euro;
- ▶ Minimale projectkost: 30.000 euro

Voor microprojecten is er geen minimale projectkost en bedraagt de maximale projectkost 12.000 euro.

Met de minimale projectkost willen we al te grote versnippering vermijden. Bij echt kleinschalige projecten, moeten partijen de handen in elkaar slaan om samen tot een robuuster project te komen met voldoende kritische massa (in de vorm van koepelprojecten).

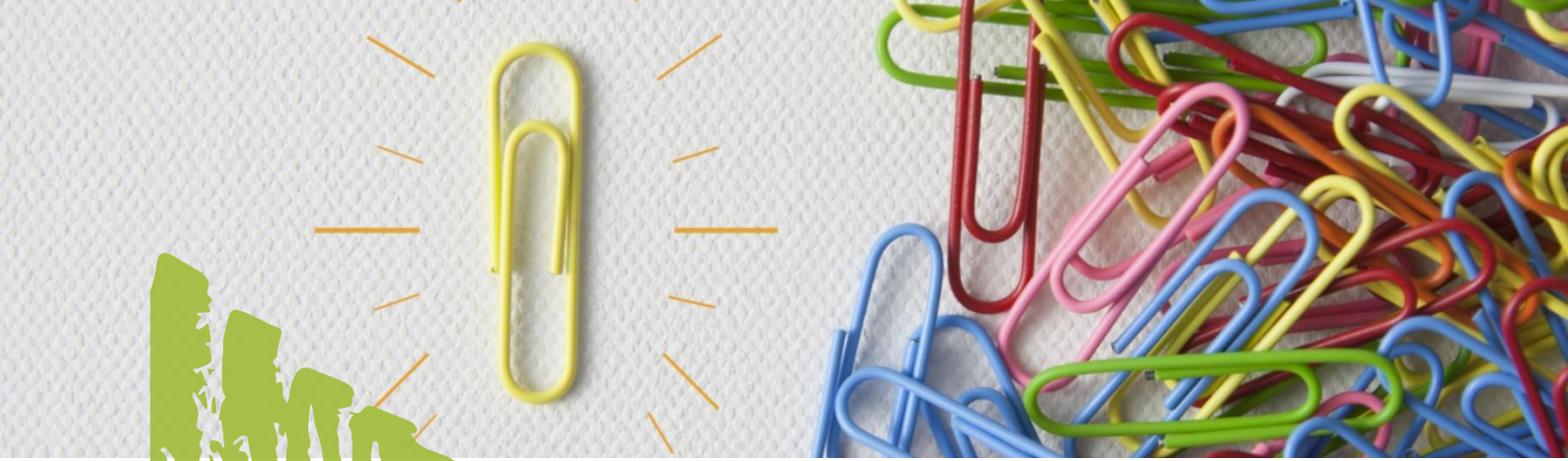
BEGUNSTIGDEN

Voor elk van de 3 prioriteiten worden de volgende categorieën van mogelijke begunstigden bepaald:

- ▶ publiekrechtelijke rechtspersonen (gemeenten, openbare instellingen,...)*
- ▶ non-profitorganisatie met rechtspersoonlijkheid uit de private sector (vzw's, stichtingen)
- ▶ non-profitorganisatie met rechtspersoonlijkheid uit de publieke sector (bv. OCMW 's, intercommunales, autonome overheidsbedrijven)
- ▶ coöperatieve vennootschap met beperkte aansprakelijkheid (CVBA) met een sociaal oogmerk of actief op vlak van natuur- en landschapszorg
- ▶ non-profitorganisaties zonder rechtspersoonlijkheid (feitelijke verenigingen)
- ▶ Natuurlijke personen komen enkel in aanmerking bij microprojecten

* Voor microprojecten komen lokale besturen (gemeenten, gemeentelijke verzelfstandigde agentschappen, intergemeentelijke samenwerkingsverbanden, OCMW's en verzelfstandigde agentschappen van het OCMW) niet in aanmerking.

Bijlagen

A.1 / Overzicht stakeholders

ABS Limburg

Regionaal Landschap Haspengouw en Voeren

ABVV

ACLVB

ationale Boomgaardenstichting

ACV

Arktos

Avansa

Orchis

BDB

Beweging.net

Bewel

Biomassaplein

Boeren en buren

Boerenbond Limburg

Boerennatuur Vlaanderen

De Wroeter

CAW Limburg

arbeidskansen vzw

Ciago

inz vzw
Pcfruit
Pibo campus
dienst Erfgoed
dienst mobiliteit
dienst N&M
dienst RO
dienst Water
dorpsbelangen vzw
Energiehuis Limburg
Ferm
Groene Kring
Groene zorg
Groep INTRO vzw
Klankbordgroep biomassa - cmk -uhasselt
Landelijke gilden
Liantis
Limbugs Landschap
Limburgse Milieukoepel
Lisro
Mobiel 21
Mpakt
Natuurpunt Limburg
PNC
SAAMO Limburg
Stebo
IOED Oost-Haspengouw
Erfgoed haspengouw
steunpunt korte keten
Toerisme Limburg
Uhasselt - Mobiliteitswetenschappen
UHasselt -ArcK
Unizo Limburg
VELT
Vervoerregio Limburg

VKW Limburg
Voedselteams
Voka Limburg
vzw Trage Wegen
Woonplatform Limburg VZW

A.2 / Omgevingsanalyse Zuidoost

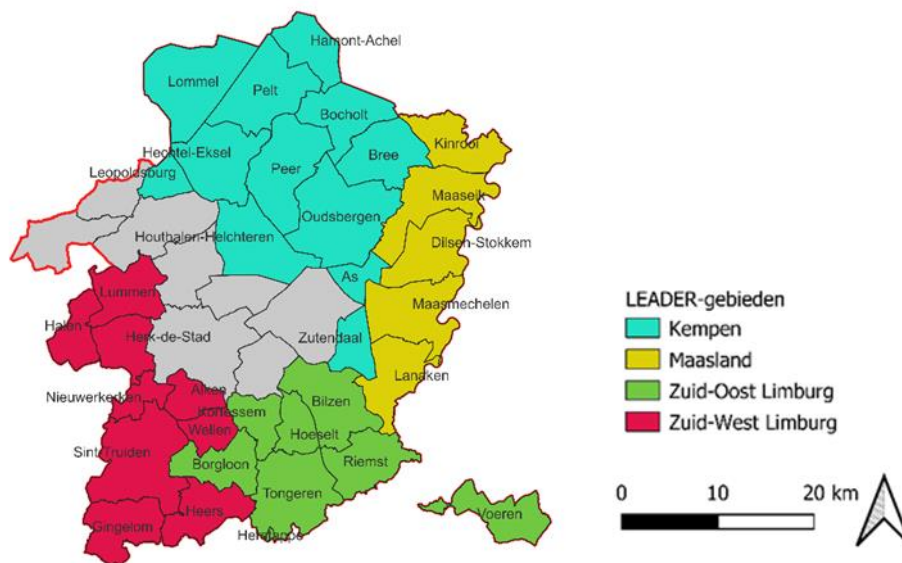
2.1 Situering van de LEADER-regio Haspengouw Zuidoost

Voor de periode 2023-2027 telt de provincie Limburg 4 LEADER-gebieden. Deze omgevingsanalyse richt zich op Haspengouw Zuidoost.

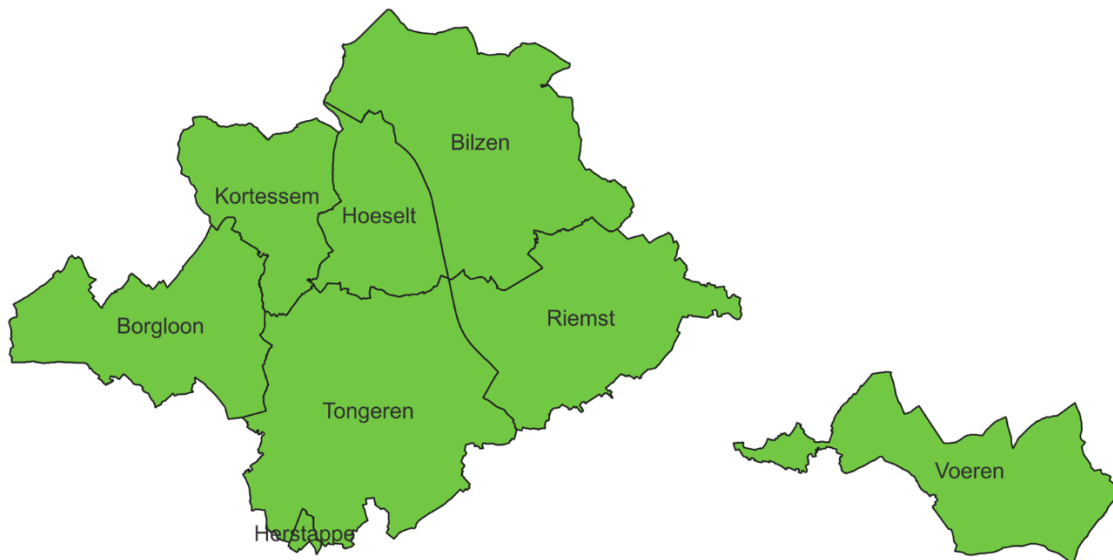
De LEADER-regio Zuidoost Limburg telt 8 gemeenten met in totaal 114.862 inwoners (1/1/2022).

De totale oppervlakte bedraagt 389,2 km² of 16% van de totale oppervlakte van Limburg.

Figuur 8: Limburgse LEADER-regio's

Figuur 9: Indeling LEADER-regio Haspengouw Zuidoost Limburg (8 gemeenten)

CONFORM DE VLAAMSE CRITERIA DIE GESTELD WORDEN AAN LEADER-GEBIEDEN

De regio beantwoordt aan de criteria die door de Vlaamse Landmaatschappij (VLM) worden vooropgesteld in het [oproepreglement voor LEADER-gebieden](#): “de bevolkingsdichtheid bedraagt maximum 350 inw/km² (cijfers 2021), of er is een ruimtebeslag van maximum 30% (cijfers 2019)”:

- ▶ Het ruimtebeslag in de regio bedraagt 22,3% (oppervlakte ruimtebeslag tegenover totale oppervlakte). We gaan daar verder in deze omgevingsanalyse dieper op in.
- ▶ De bevolkingsdichtheid (2021) bedraagt 293 inwoners per km², of 2,93 inwoners per ha. Daarmee noteert de regio onder het Limburgse gemiddelde van 364 inwoners/km². In Tabel 13 kan afgelezen worden dat achter dit gemiddelde nogal wat variëteit schuilgaat. Waar in Herstappe en Voeren de bevolkingsdichtheid 58 en 83 inwoners/km² bedraagt, is die verhouding in Bilzen 428.

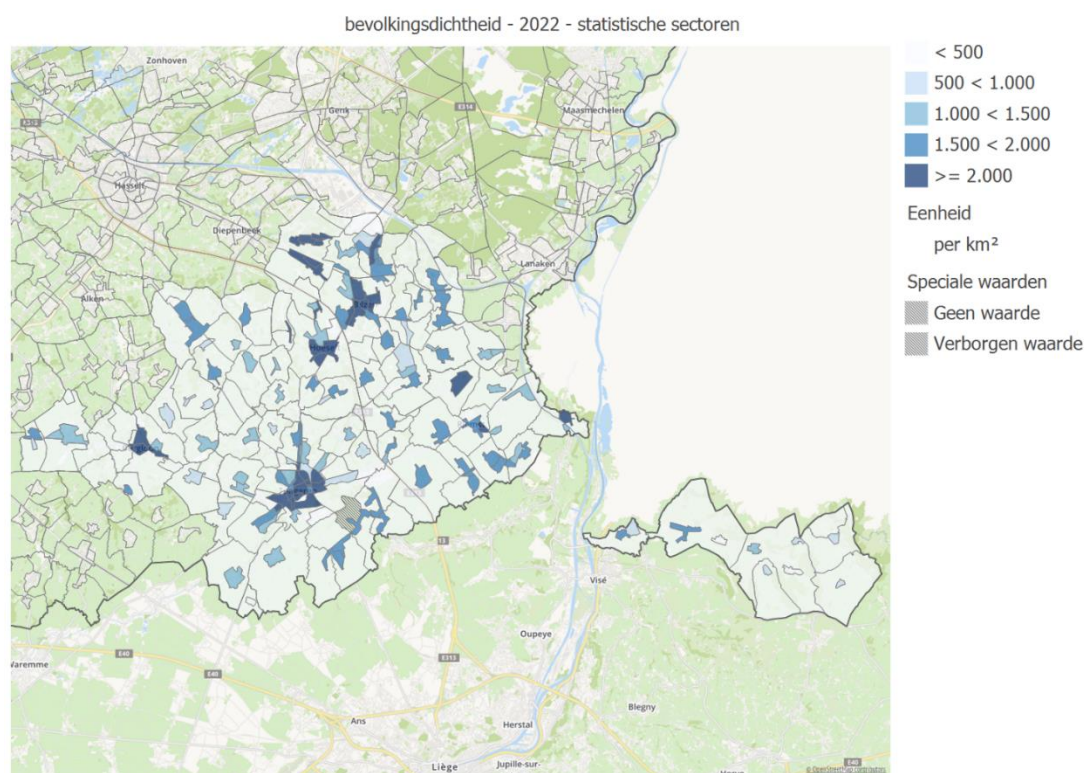
Tabel 13: inwoners, bevolkingsdichtheid en ruimtebeslag Zuidoost Limburg

	Inwoners (2022)	Inwoners (2021)	Bevolkingsdichtheid (2021) (inw/km ²)	Ruimtebeslag (2019) (%)
Bilzen	32 485	32 544	428	29,9%
Borgloon	11 279	11 137	217	20,2%
Herstappe	79	78	58	13,6%
Hoeselt	9 854	9 768	324	23,3%
Kortesseem	8 598	8 437	248	21,8%
Riemst	16 784	16 718	288	27%
Tongeren	31 580	31 247	356	20,9%
Voeren	4 289	4 197	83	10,9%
LEADER-gebied	114 948	114 126	293	22,3%
Limburg	889 199	883 432	364	30,5%
Vlaams Gewest	6.712.775	6.666.912	489	33,3%

Bron: provincies.incijfers.be

Zoals op figuur 15 valt af te lezen, zijn er binnen het gebied wel kernen met hogere concentraties van bewoning. Zo onderscheiden we in het noorden o.a. de kernen Hoeselt en Bilzen, in het westen Borgloon, in het zuiden Tongeren en in het oosten Riemst.

Figuur 15: bevolkingsdichtheid op niveau statistische sector

Bron: Rijksregister | provincies.incijfers.be

2.2 Bevolking en demografie

In de LEADER-regio Haspengouw Zuidoost wonen op 1/1/2022 114.948 inwoners volgens het rijksregister.

18,0% van de inwoners zijn minderjarig (2022) (versus 18,4% in Limburg en 19,4% in Vlaanderen). 22,4% is 65 jaar of ouder (2022) (versus 21,4% in Limburg en 20,9% in Vlaanderen). De inwoners zijn m.a.w. iets ouder dan gemiddeld in Limburg. Dat weerspiegelt zich ook in de gemiddelde leeftijd van 44 jaar, terug onder het gemiddelde van 43,3 jaar in de provincie Limburg en het gemiddelde van 42,5 jaar in Vlaanderen.

De komende jaren zal deze gemiddelde leeftijd stijgen. Het aantal 65-plussers zal stijgen van 22,4% in 2022 en naar 26,9% in 2035.

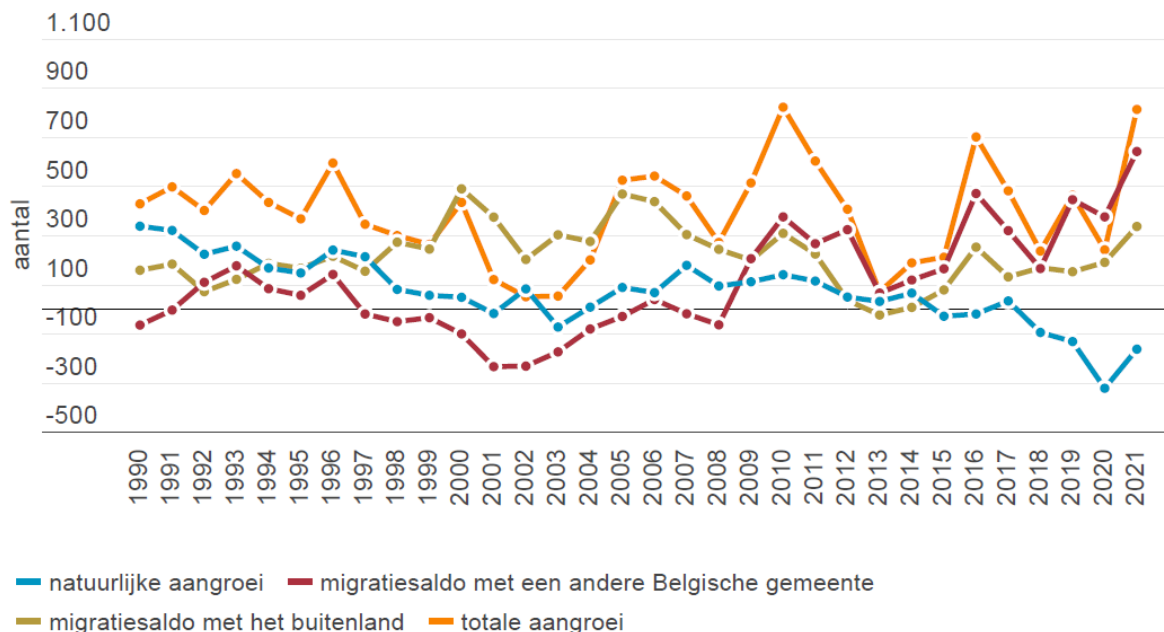
21,6% van de inwoners heeft een niet-Belgische herkomst (2022) (30,0% in Limburg en 24,7% in Vlaanderen). 2 personen op de 3 daarvan komen uit een EU-land (2022) (vooral Nederland), de andere derde van buiten de EU (2022).

BEVOLKINGSGROEI

Het bevolkingsaantal groeit elk jaar, maar op een irreguliere manier. De laatste jaren zien we ook sterkere schommelingen per jaar. Waar de groei in 2021 811 inwoners bedraagt, was dat in 2020 240 en het jaar voordien 462. De grootste schommelingen in de laatste drie jaar doen zich voor in Tongeren.

De groei in 2021 van 7,1 inwoners op 1.000 is hoger dan het cijfer voor de provincie (6,5) en het Vlaams gewest (6,9). Dat wordt mede verklaard door een hoger aandeel migratie uit het buitenland.

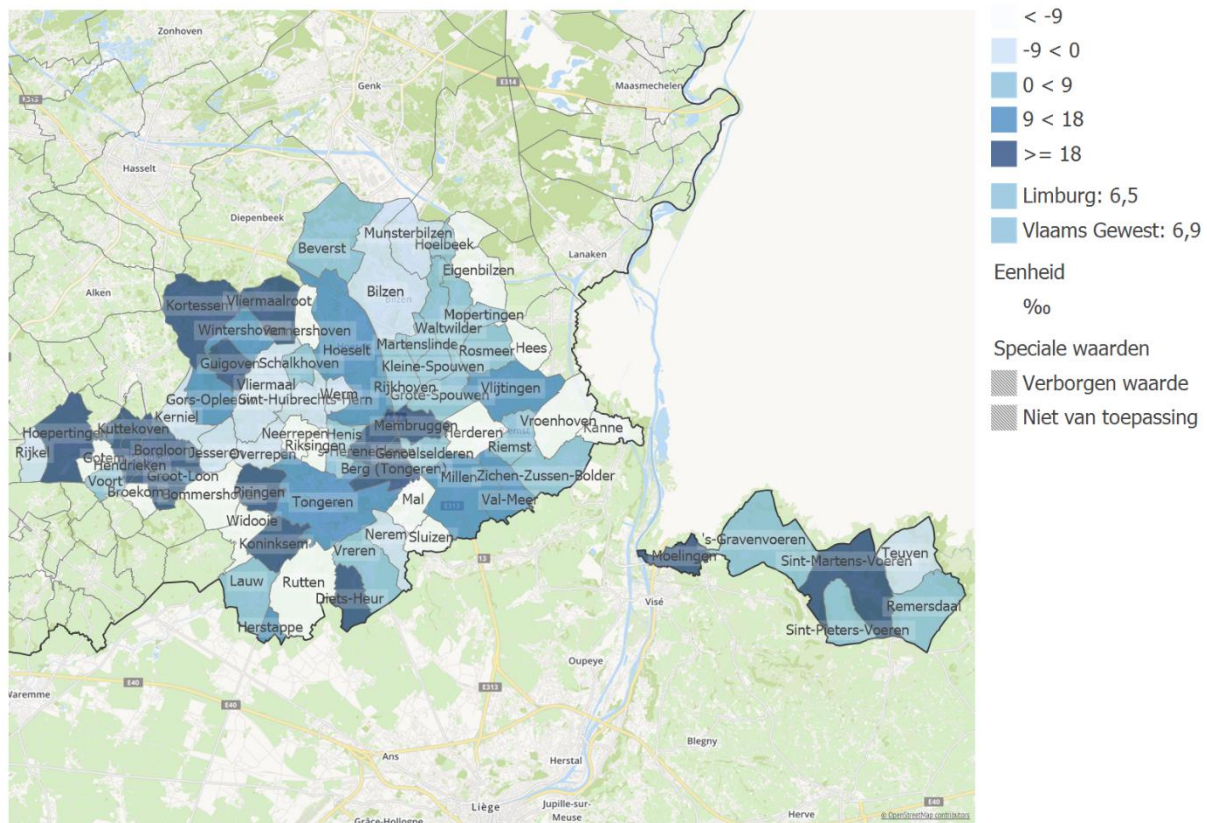
Figuur 16: evolutie van de bevolking (1990-2021) in de 8 LEADER-gemeenten

Bron: Rijksregister - Loop van de bevolking | provincies.incijfers.be

De gemiddelde groei voor de regio die we hierboven weergeven, verbergt een aantal belangrijke verschillen die we wel zien als we afdalen op het niveau van de gemeenten en dieper op het deelgemeenteniveau. Op onderstaande kaart geven we de gemiddelde bevolkingsgroei weer die plaats vond per deelgemeente. De kaart laat zien dat de groei sterker was in het zuidwesten van de regio dan in het noordoosten.

Figuur 17 : bevolkingsaan groei per 1.000 inwoners (2021)

Bron: Rijksregister | provincies.incijfers.be

BEVOLKINGSVOORUITZICHTEN

De bevolkingsprognoses van Statistiek Vlaanderen voorspellen dat de regio tussen 2022 en 2035 aangroeit met 4.026 inwoners. In de bevolkingsvooruitzichten lezen we ook af dat het aandeel 65+ de komende jaren sterk toeneemt; van 22,4% op vandaag (2022) naar 26,9% in 2035.

Tabel 14: Totaal aantal inwoners en 65+jaar daarbinnen per gemeente in 2022 en bevolkingsvooruitzichten 2035

	Totaal inwoners			Aandeel 65+		
	2022	2035	%	2022	2035	%
Bilzen	32 485	33 694	3,7%	21,6%	26,1%	20,8%
Borgloon	11 279	12 291	9,0%	22,7%	26,2%	15,4%
Herstappe	79	45	-43,0%	20,3%	46,7%	130,1%
Hoeselt	9 854	10 097	2,5%	21,4%	25,8%	20,6%
Kortesseem	8 598	8 607	0,1%	22,7%	27,5%	21,2%
Riemst	16 784	17 268	2,9%	22,0%	26,9%	22,3%
Tongeren	31 580	32 362	2,5%	23,6%	28,2%	19,5%
Voeren	4 289	4 610	7,5%	21,1%	25,7%	21,8%
LEADER-regio	114 948	118 974	3,5%	22,4%	26,9%	20,1%
Limburg	889 199	909 200	2,2%	21,4%	26,9%	25,7%
Vlaams Gewest	6.712.775	7.021. 319	4,6%	20,9%	25,1%	20,1%

Bron: Statistiek Vlaanderen, via provincies.incijfers.be

HUISHOUDENS

De regio telt 49.191 huishoudens (2022) volgens Statbel. De gemiddelde gezinsgrootte (2022) bedraagt 2,31 personen in 2022. In 1990 was dat nog 2,57. We spreken over gezinsverduunning, die zich overigens verder door zal zetten de komende jaren. Volgens Statistiek Vlaanderen stijgt het aantal gezinnen naar 51.990 in 2035.

Tabel 15: aantal huishoudens, vergelijking 2002 en 2022

	Aantal private huishoudens		gemiddelde huishoudensgrootte		Aantal eenpersoonshuishoudens	
	2002	2022	2002	2022	2002	2022
Bilzen	11 107	13 736	2,64	2,34	22%	29%
Borgloon	3 934	4 840	2,55	2,3	22%	30%
Herstappe	34	28	2,47	2,82	32%	18%
Hoeselt	3 523	4 183	2,61	2,34	22%	28%
Kortesseem	2 937	3 633	2,73	2,35	19%	26%
Riemst	5 954	7 021	2,58	2,37	22%	28%
Tongeren	12 107	13 908	2,44	2,24	26%	33%
Voeren	1 619	1 842	2,66	2,32	21%	30%
LEADER Zuidoost	41 215	49 191	2,57	2,31	23%	30%
Limburg	303 992	375 759	2,62	2,34	22%	30%

Het aantal alleenwonenden is de voorbije jaren sterk gestegen, van 23,0% in 2002 tot 30% van het aantal private huishoudens in 2022.

Belangrijkste vaststellingen i.f.v. LEADER

Zuidoost Limburg beantwoordt aan het beeld van een plattelandsregio, met lagere densiteit van bewoning en grotere gehelen open ruimte. Daarbinnen zien we evenwel ook grotere en dichtere woonkernen, inzonderheid in het noorden en westen van de regio.

De bevolkingsprognoses van statistiek Vlaanderen voorspellen dat de regio tussen 2022 en 2035 aangroeit met zo'n 4.736 extra inwoners. Met deze groei van 4% zit de regio boven het Limburgs gemiddelde (3%), dat onder de 5% groei blijft die voor Vlaanderen als geheel wordt verwacht.

Het aandeel 65+ zal de komende jaren sterk toenemen; van 22,4% op vandaag naar 26,9% in 2035. Ook het aantal eenoudergezinnen neemt stelselmatig toe.

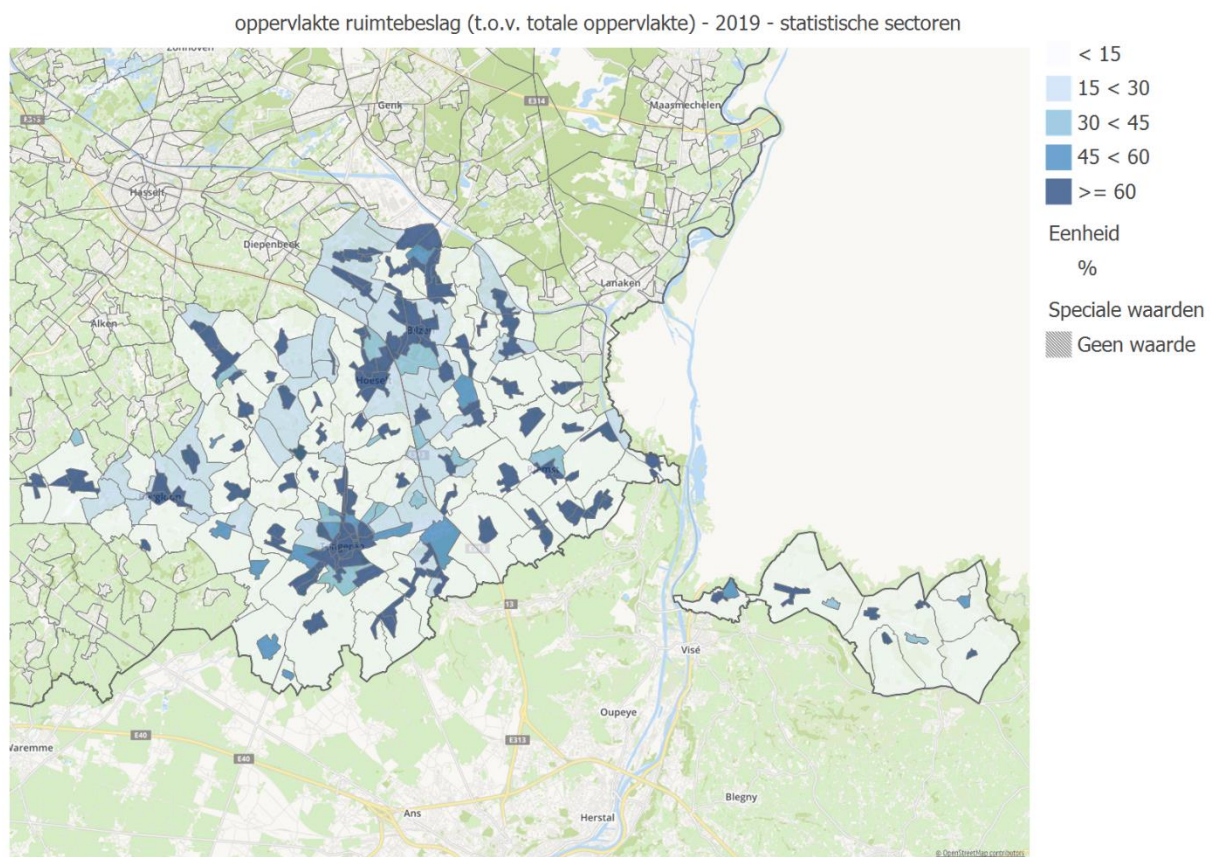
2.3 Ruimte, leefmilieu en landschap

RUIMTEBESLAG

In 2019 bedroeg het ruimtebeslag in de regio 22,3%, dat is minder dan het Limburgse gemiddelde van 30,5%, en blijft ook onder het Vlaams gemiddelde van 33,3%.

Geografisch concentreert het ruimtebeslag zich als een as in de gemeenten Tongeren-Hoeselt-Bilzen.⁶

Figuur 18: Oppervlakte ruimtebeslag, % t.o.v. totale oppervlakte in de gekozen gebieden (2019)

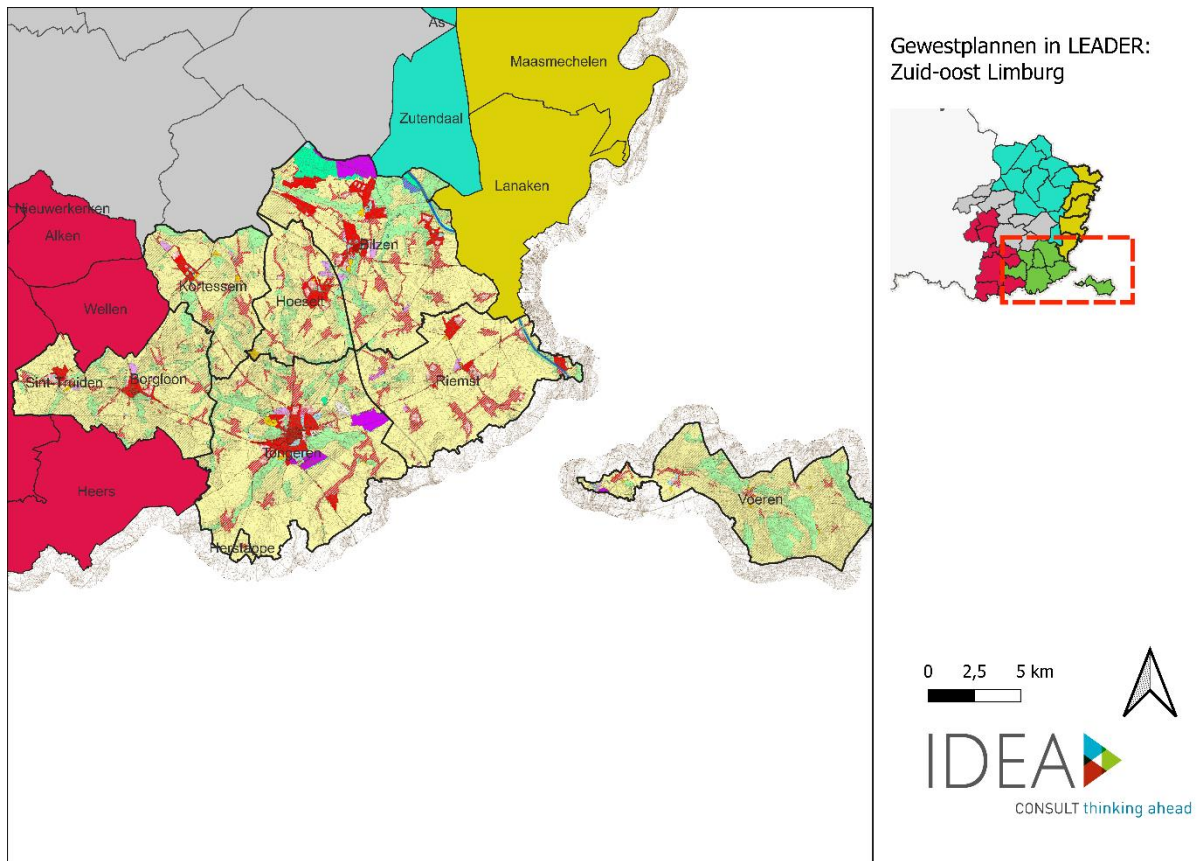
Bron: Landgebruiksbestand | provincies.incijfers.be

VERWEING

Waar de regio zich op het gewestplan (zie figuur 19) aandient in homogene kleuren, landbouw (68,6% van de ruimte is bestemd voor landbouw), natuur en reservaat (11,4%), compacte kernen (12,5%), is de realiteit minder compact en samenhangend (2022).

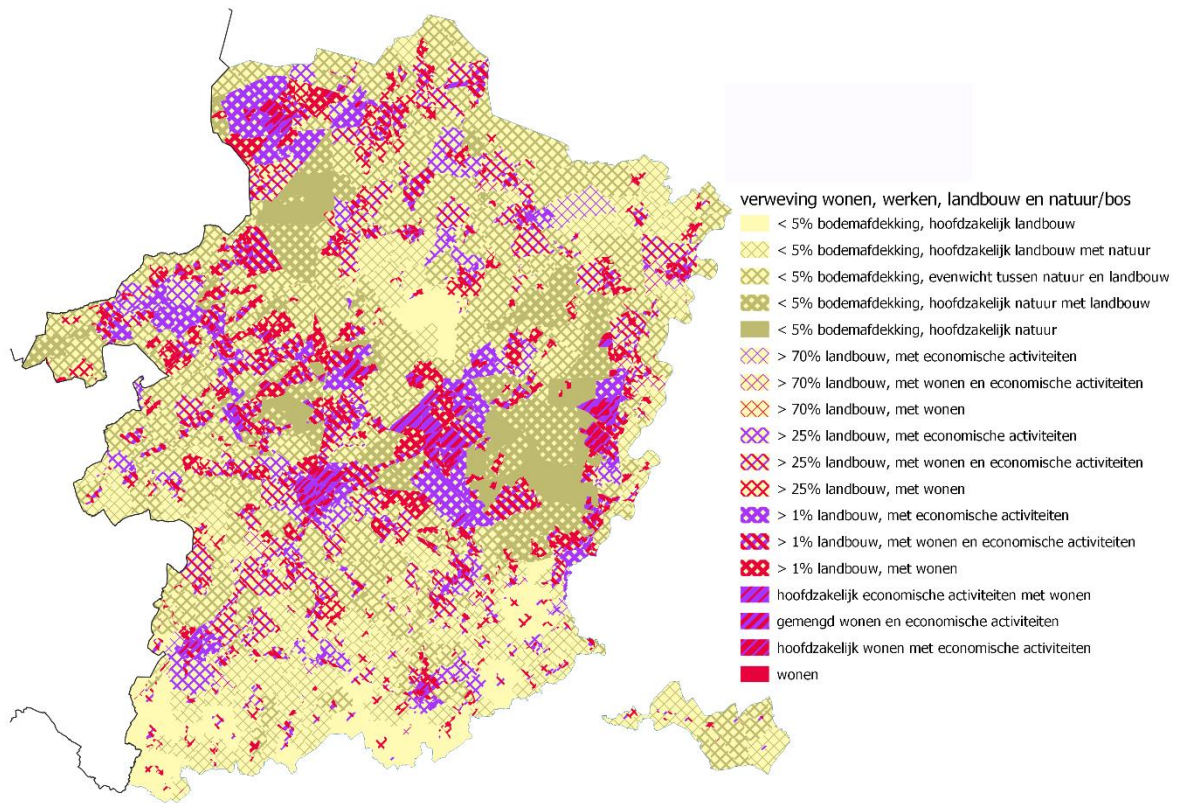
⁶ Het concept 'ruimtebeslag' is gedefinieerd in het Witboek Beleidsplan Ruimte als dat deel van de ruimte waarin de biofysische functie niet langer de belangrijkste is. Het gaat, met andere woorden, over de ruimte die ingenomen wordt door onze nederzettingen (dus voor huisvesting, industriële en commerciële doeleinden, transportinfrastructuur, recreatieve doeleinden, serres en ook parken en tuinen).

Figuur 19: de regio naar bestemming op het gewestplan

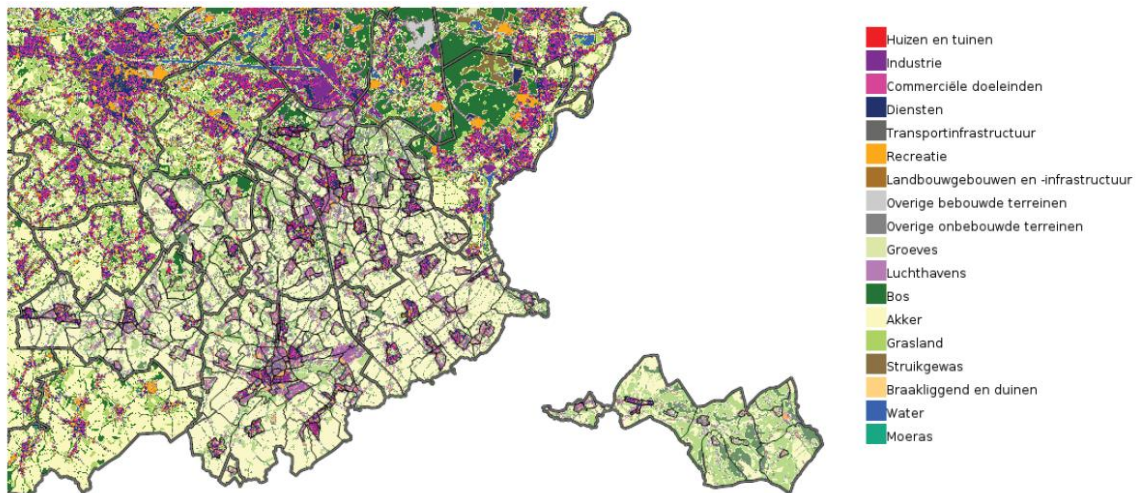

De realiteit is er een van grote verwevenheid van functies en verspreide bebouwing (zowel wonen als economie). Zie hieronder, figuur 20 en 21. De rode mazen verwijzen naar verweving tussen landbouw en wonen, paarse mazen naar verweving tussen landbouw en andere economie (KMO).

Figuur 20 : verweving van functies

Figuur 21 : Landgebruikskarta

Bron: Landgebruiksbestand | provincies.incijfers.be

VERHARDING

De regio kent minder bebouwing en minder verharding dan gemiddeld in de provincie en Vlaanderen:

Van het ruimtebeslag (2018) (zie hierboven) is ongeveer een derde van de ruimte verhard, of 9,8% van de totale oppervlakte versus 13,2% voor Limburg en 14,4% voor Vlaanderen;

De bebouwing (2022), of de grondoppervlakte ingenomen door gebouwen, bedraagt 3,3% versus 4,2% in Limburg en 5,2% voor Vlaanderen.

GROEN

Het beeld van een 'groene' regio heeft meer te maken met de dominante aanwezigheid van landbouw (68,6% van de ruimte is bestemd voor landbouw), dan met de aanwezigheid van toegankelijk groen. Dat leren we uit onderstaande cijfers:

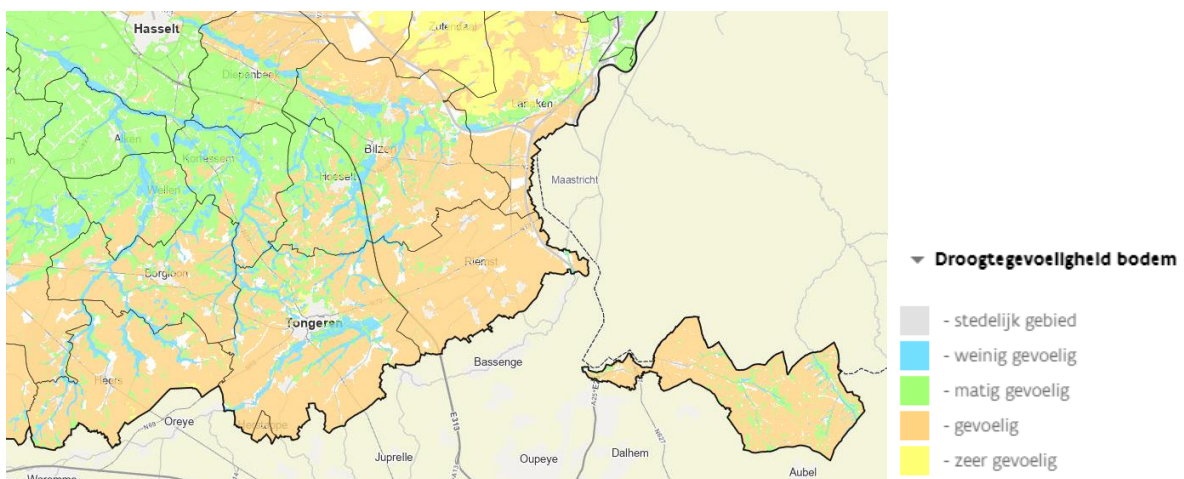
- ▶ Het buurtgroen (2019) (minimale oppervlakte van 0,2ha) bedraagt 25,7% van de oppervlakte versus 36,9% in Limburg of 23,9% in Vlaanderen;
- ▶ Het wijkgroen (2019) (minimale oppervlakte van 10ha) bedraagt 22,9% van de oppervlakte versus 34,3% in Limburg en 20,9% in Vlaanderen.

De regio telt grote groengehelen (Afbakening van de gebieden van de natuurlijke en agrarische structuur regio Haspengouw-Voeren – Munsterbos, Het Belle Vuebos-Langenakker-Haagmaal en in Voeren) en ook wel uitlopers zoals de Jekervallei, de Bovenloop Demer en Winterbeek en De Mombeek.

DROOGTE, WATER EN OVERSTROMINGSGEVOELIGHEID

De regio is matig gevoelig tot gevoelig voor droogte. Het is minder droogtegevoelig dan andere delen van Limburg. Vooral in het noorden van Zuidoost Limburg is het matig gevoelig (zie figuur 22).

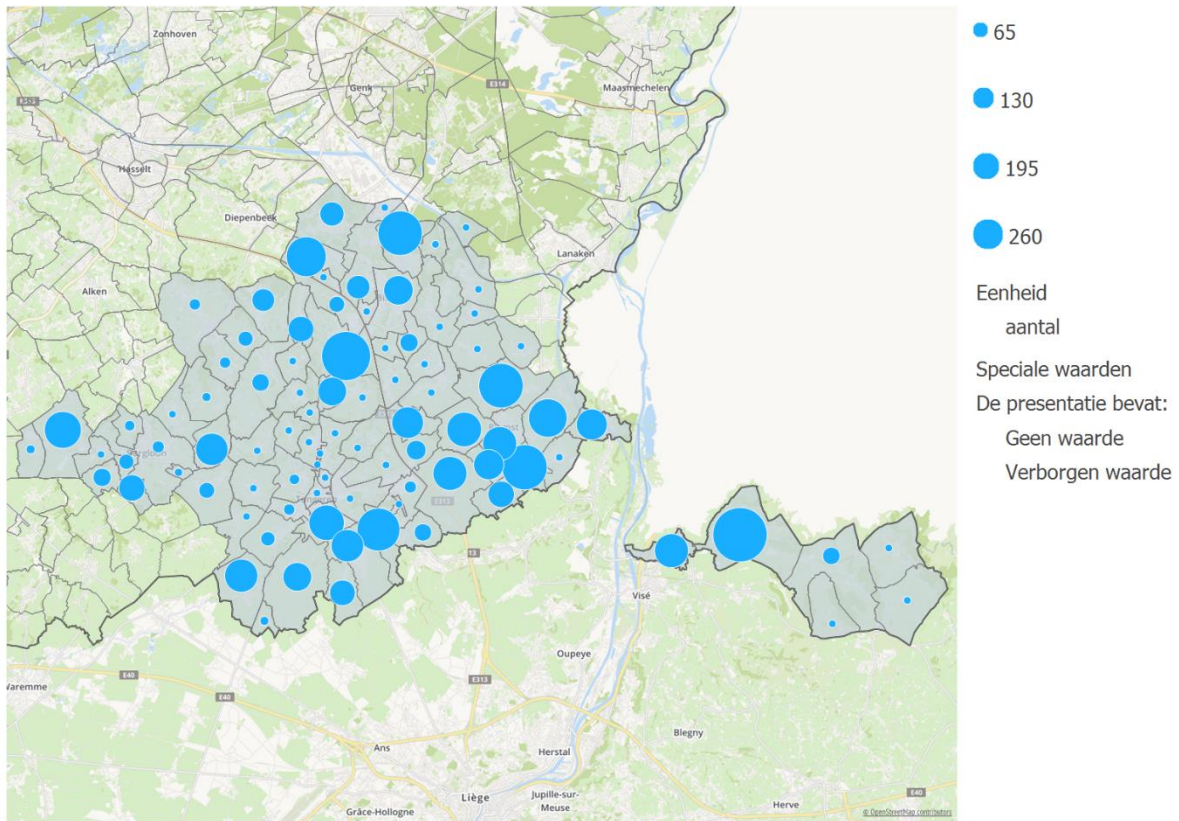
Figuur 22: droogtegevoeligheid van de bodem

Bron: Vlaamse milieumaatschappij (2022)

In de regio woont 10,5% van de inwoners in overstromingsgevoelig gebied. Dat is hoger dan Limburg (5%) en hoger dan het Vlaamse Gewest (5,1%). Er kan overwogen worden om winterbeddingen met permanente graslanden aan te leggen op strategische locaties in de buurt van een aantal stromen en beken.

Figuur 23: overstromingsgevoelige gebieden (2021)

Bron: Watertoetskaart en Rijksregister | provincies.incijfers.be

Belangrijkste vaststellingen i.f.v. LEADER

- ▶ Haspengouw Zuidoost Limburg is een weinig 'verharde' regio.
- ▶ De regio is overstromingsgevoelig en matig droogtegevoelig.

2.4 Klimaat en energie

Alle gemeenten uit het LEADER-gebied ondertekenden het burgemeestersconvenant, waarmee ze een ambitieuze klimaatdoelstelling onderschrijven: 20% CO₂-reductie tegen 2020 of 40% tegen 2030 ten opzichte van 2011.

Naast het reduceren van uitstoot (mitigatie), zetten besturen in op een adaptatiebeleid om zich te wapenen tegen de verwachte gevolgen van de klimaatverandering zoals droogte, wateroverlast en hitte.

In onderstaande tabel geven we een overzicht van de CO₂-emissies in de LEADER-regio Haspengouw Zuidoost en de mate waarin men er de laatste jaren in slaagt om de CO₂-uitstoot te verminderen.

Tabel 16: CO₂-emissies in ton (2011 en 2020)

	2011	2020	%
Huishoudens	224.524	171.779	-23,5%
Particulier en commercieel vervoer	195.215	179.962	-7,8%
Openbaar vervoer	3.960	2.763	-30,2%
Tertiaire sector	49.673	55.381	11,5%
Industrie (niet-ETS)	47.210	49.042	3,9%
Landbouw	22.975	32.676	42,2%
Openbare verlichting	1.435	947	-34,0%
CO ₂ -emissie niet toegekend ⁷	9.070	2.917	-67,8%
Totaal	554.062	495.466	-10,6%

Bron: Vlaams Energie- en Klimaatagentschap - CO₂-inventaris, via provincies.incijfers.be

Globaal gezien was er in de LEADER-regio voor de periode 2011-2020 een daling van de CO₂-uitstoot met 10,6% (-58.596 ton). Daarmee is het objectief van 20% dat verschillende gemeenten zich hadden gesteld bij de ondertekening van het burgemeestersconvenant niet gehaald. Tenminste als we het totaal van de uitstoot bekijken. Op vlak van openbare verlichting, in het openbaar vervoer en in de groep van de huishoudens werden wel belangrijke resultaten bereikt. Vooral de sectoren landbouw en tertiair (handel) blijven achter.

De grootste daling in absolute cijfers (-52.745 ton) in het voorbije decennium situeert zich bij de huishoudens (zie tabel 16). Dat kan mee verklaard worden door een continue daling van het e-peil van de nieuwbouwwoningen de voorbije jaren, van 74 in 2011 naar 35 in 2021 (30 = BEN of Bijna EnergieNeutraal).

In relatieve termen is de daling in Haspengouw Zuidoost het voorbije decennium met 10,6% slechter dan de provincie maar beter dan Vlaanderen. Globaal noteren we in Limburg een daling van CO₂ met 13,6% en in het Vlaams Gewest een daling met 9,4% tussen 2011 en 2020.

HERNIEUWBARE ENERGIE

Zoals overal in Vlaanderen stijgt ook het aandeel hernieuwbare energie in Zuidoost-Limburg. In onderstaande tabel een overzicht van de verschillende bronnen, met inmiddels al betekenisvolle aandelen voor PV-installaties en windturbines.

De totale productie van hernieuwbare elektriciteit in 2020 voor de LEADER-regio wordt geschat op 158.344 MWh. Dit komt overeen met 35,9% van het totale elektriciteitsverbruik in de regio in datzelfde jaar. Dankzij deze lokale groene stroomproductie werd een CO₂-uitstoot vermeden van 34.994 ton CO₂. Dit wordt per energiebron weergegeven in onderstaande tabel.

⁷ Aardgas- en elektriciteitsverbruik dat door Fluvius niet aan een sector kan toegekend worden, wordt gerapporteerd onder de sector "niet toegekend".

Tabel 17: evolutie productie hernieuwbare energie in Mwh in het LEADER-gebied (2011-2020)

	PV-installaties totaal	Windturbines	Waterkracht	WKK
2011	37.607	-	1	11.120
2012	47.762	-	-	12.763
2013	48.249	-	-	23.876
2014	49.080	4.715	-	23.885
2015	50.420	4.715	19	23.885
2016	53.283	4.715	18	23.885
2017	56.589	47.150	13	23.885
2018	60.517	47.150	13	23.886
2019	66.265	47.150	8	23.886
2020	78.831	47.150	10	32.353

Op basis van studies leiden we af dat er nog veel plaats is voor bijkomende zonnepanelen. Voor het LEADER-gebied wordt geschat dat nog maar 8,1% van het zonnepotentieel van de daken wordt benut (1 januari 2021). Voor Limburg is dit 9,0%. Voor het Vlaams Gewest gaat het om 6,7%.

Belangrijkste vaststellingen i.f.v. LEADER

- ▶ Het aandeel CO₂-uitstoot loopt terug, weliswaar iets minder snel dan in het burgemeestersconvenant wordt vooropgesteld. Vooral in de sectoren landbouw en tertiair lukt het moeilijk om te komen tot CO₂-reductie.
- ▶ 35,9% van de elektriciteitsproductie in de regio komt vanuit hernieuwbare bronnen. De regio noteert lager dan de provinciale gemiddelde wat PV-installaties betreft. Er blijft in dat segment nog behoorlijk wat potentieel.

2.5 Wonen

TYOLOGIE EN LEEFTIJD WONINGEN

De regio telt 53.342 woonegelegenheden (2022):

- ▶ 19,7% zijn appartementen, 79,6% individuele woningen en 0,7% zijn collectieve woningen (2022);
- ▶ 75,9% van de woonegelegenheden zijn eengezinswoningen versus 73,5% voor Limburg en 66,0% in Vlaanderen (2022).

Naar leeftijd zien we dat ongeveer 80,6% van de woningen meer dan 20 jaar oud zijn.

Tabel 18: woningen naar leeftijd (2022)

	LEADER-regio	Limburg	Vlaanderen
gebouwd vóór 1900 (t.o.v. woonegelegenheden) [%]	7,6%	3%	7,3%
gebouwd 1900-1945 (t.o.v. woonegelegenheden) [%]	14,4%	10,9%	16,7%
gebouwd 1946-1970 (t.o.v. woonegelegenheden) [%]	24,6%	25,3%	24%
gebouwd 1971-2000 (t.o.v. woonegelegenheden) [%]	32,7%	37,5%	31,8%
gebouwd 2001-2010 (t.o.v. woonegelegenheden) [%]	10,1%	11,6%	9,2%
gebouwd 2011-2020 (t.o.v. woonegelegenheden) [%]	9,3%	10,5%	9,9%

Bron: provincies.incijfers.be

BETAALBAARHEID

Wat betaalbaarheid van het wonen betreft zien we prijsverschillen tussen de gemeenten in de regio, waarbij op Voeren na de gemeenten onder het provinciaal gemiddelde uitkomen. De woningprijzen voor het geheel van de regio zouden we bijgevolg relatief betaalbaar kunnen noemen.

De prijs-inkomensratio duidt evenzeer op gemiddelde prijzen, tot zelfs iets lagere prijzen in relatie tot het inkomensniveau. Deze ratio is een internationaal gehanteerde indicator om de betaalbaarheid op de woningmarkt in kaart te brengen. Concreet betekent bv. een waarde 7 op de prijs-inkomensratio dat men 7 maal het mediaaninkomen nodig heeft om een woning te kopen aan de mediaan verkoopprijs. Hoe groter deze waarde, hoe groter de kloof tussen de aankoopprijs van een woning en het inkomen.

Het aandeel huurders (2022) bedraagt in de regio 25,7% versus 26,5% in Limburg en 31,2% in Vlaanderen.

Tabel 19: Verkoopprijzen van woningen

	Mediaanprijs huizen (2021)	Mediaanprijs appartementen (2021)	Prijs-inkomen ratio alle huizen (2019)
Bilzen	230.000	200.000	8,9
Borgloon	245.000	188.000	7,3
Kortesseem	245.000	233.250	7,9
Tongeren	199.000	170.000	6,8
Herstappe	x	nvt	x
Riemst	235.000	x	8
Voeren	262.000	x	7,8
Hoeselt	232.250	161.000	8,2
Limburg	250 000	205 000	8,5
Vlaams Gewest	290 000	220 000	9,6

Bron: Statbel, via provincies.incijfers.be

SOCIAAL WONEN

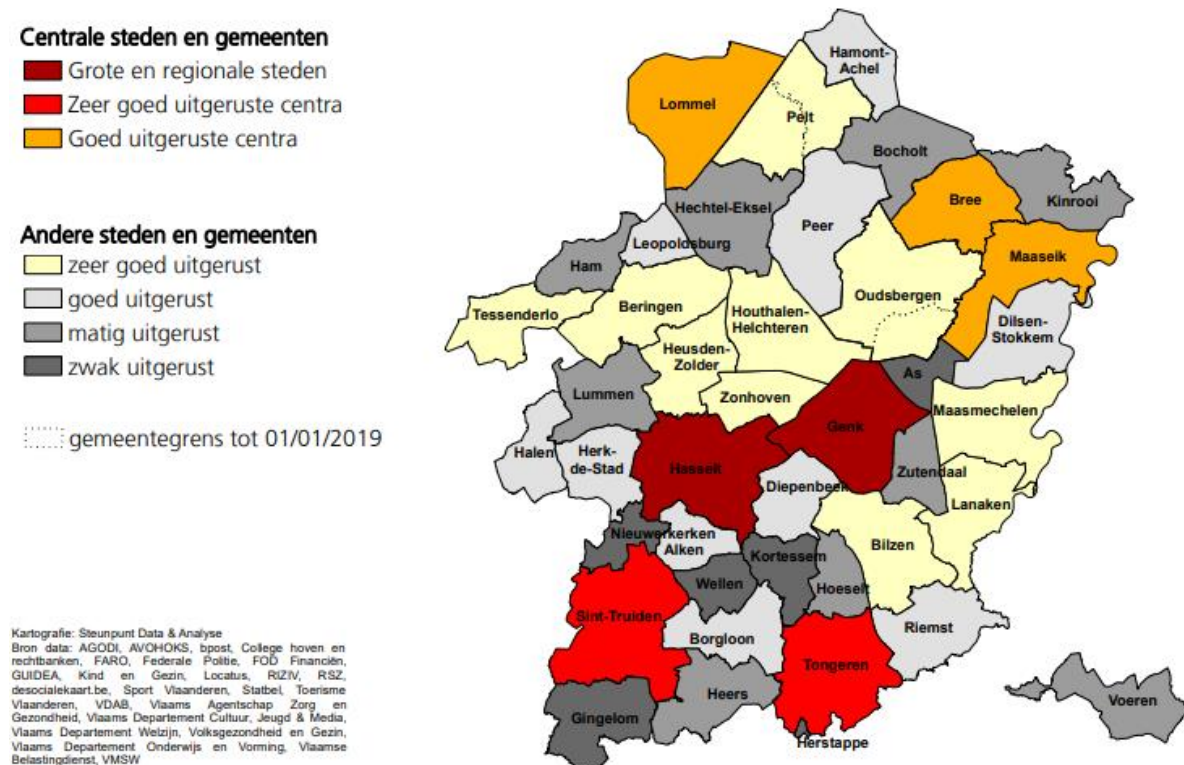
Het aandeel sociale huurwoningen (2022) bedraagt 5,3 per 100 particuliere huishoudens, tegenover 6,2 in Limburg en 6,0 in Vlaanderen. Per gemeente/statistische sector zien we daarin belangrijke verschillen.

Het aanbod sociale woningen (2021), moet geplaatst worden tegenover de vraag die in de regio lager ligt dan gemiddeld. Het aantal kandidaat-huurders op de wachtlijsten bedraagt 4,2% (t.o.v. het aantal particuliere huishoudens) tegenover 5,7% in Limburg en 6,1% in Vlaanderen (2022).

UITRUSTING VAN DE KERNEN

Tongeren en Bilzen hebben een zeer goed uitgerust centrum. Dit is niet het geval voor de andere gemeenten.

Figuur 24: uitrustingsgraad Limburgse gemeenten

Bron: De Maesschalck en Van Hecke (2018)

Belangrijkste vaststellingen i.f.v. LEADER

- ▶ Naar leeftijd zien we dat ongeveer 80% van de woningen meer dan 20 jaar oud zijn.
- ▶ Prijzen voor woningen zijn in vergelijking met de provincie relatief betaalbaar.
- ▶ Het aandeel kandidaat-huurders is lager dan het provinciale en gewestelijke gemiddelde.

2.6 Welzijn en gezondheid

Zuidoost Limburg is een gemiddeld welvarende regio. De meeste indicatoren die ons iets vertellen over achterstelling liggen onder het gemiddelde of komen in de buurt van de gemiddelden voor Vlaanderen en de provincie:

- ▶ Lager aandeel leerlingen met schooltoeslag (2021) (37,6% in basisonderwijs en 41,2% in secundair onderwijs) in vergelijking met de provincie als geheel (40,3% en 44,3%), maar ongeveer gelijk aan het Vlaamse aandeel (38,3% en 40,2%);
- ▶ Lager aandeel leefloontrekkers (2021) (3,83 per 1.000 inwoners versus 3,97 in Limburg en 5,75 in Vlaanderen);
- ▶ Lager aandeel huurders en kandidaat-huurders van sociale woningen (2021): 4,3 en 4,2% voor de regio versus 5,4% en 5,7% voor de provincie, versus 5,0% en 6,1% voor Vlaanderen;
- ▶ Lager aandeel inwoners tussen 25 en 64 jaar met recht op een verhoogde tegemoetkoming in de ziekteverzekering dan voor de provincie Limburg (2020), maar gelijk aan het Vlaamse aandeel: 11,1% van de bevolking versus 11,8% in Limburg en 11,1% voor het Vlaamse Gewest;
- ▶ Lager aandeel huishoudens met een budgetmeter (2021) (11,4 budgetmeters per 1.000 huishoudelijke afnemers elektriciteit) i.v.m. het Vlaamse aandeel, maar hoger dan het aandeel huishoudens met een budgetmeter voor de gehele provincie Limburg. In Limburg gaat het om 10,9 per 1.000 en in het Vlaams Gewest om 12,4 per 1.000.
- ▶ Het inkomensniveau (2019) ligt met €19.527 per inwoner iets lager dan gemiddeld voor Vlaanderen, maar hoger dan het Limburgs inkomensniveau (€19.114 Limburg, €20.459 Vlaanderen).

Er zijn wel indicaties van een lager inkomensniveau bij ouderen:

- ▶ Van de 65-plussers in het LEADER-gebied heeft 30,1 % recht op verhoogde tegemoetkoming in de ziekteverzekering (2020). In Limburg is dit 27,5 % en in het Vlaams Gewest bedraagt dit 25,6 %. Omwille van de inkomensgrens die gehanteerd wordt, geeft dit cijfer een beeld van het aantal ouderen dat over een relatief laag inkomen beschikt.
- ▶ Ouderen kunnen recht hebben op een zorgbudget voor ouderen met een zorgnood als zij moeilijkheden ondervinden bij het uitvoeren van dagelijkse activiteiten en een beperkt inkomen hebben. Voordien was dit de tegemoetkoming hulp aan bejaarden (THAB). Van de 65-plussers in het gekozen gebied maakt 9,5 % hiervan gebruik (2021), in Limburg is dat 8,3 %, en in het Vlaams Gewest 6,9 %.

Het aandeel van 65-plussers die een inkomensgarantie voor ouderen (IGO) ontvangen of een gewaarborgd inkomen voor bejaarden (GIB) bedraagt 3,5%. Dat is hoger dan het Limburgse gemiddelde van 3,1%, maar blijft onder het Vlaams gemiddelde van 3,6% (2022). Het IGO en GIB zijn uitkeringen die toegekend worden aan ouderen die niet over voldoende financiële middelen beschikken.

OUDEREN(VOORZIENINGEN)

Gelet op de relatief sterke toename van het aantal ouderen de komende jaren (22,4% nu naar 26,9% in 2035), besteden we hieronder nog bijzondere aandacht aan de voorzieningen voor ouderen in de regio.

Op vandaag tellen we 22% bewoners ouder dan 65 jaar (waarvan 78,3% zwaar zorgbehoevend) en 6,8% ouderen boven de 80 jaar (waarvan 50,5% zwaar zorgbehoevend). Als het op zorg aankomt, is vooral die laatste groep belangrijk. In Zuidoost Limburg moeten we rekening houden met een stijging van het aantal 80-plussers met 3 827 personen of 60% over de periode 2017-2035. Dat is een forse stijging die aanzienlijk hoger is dan de gemiddelden voor Vlaanderen (43,9%), maar wel in lijn ligt met het cijfer van 64,7% voor Limburg en er zelfs iets onder blijft.

Vraag is of het aanbod van zorg voor ouderen op deze toenemende zorgvraag is voorzien?

Op basis van demografie, zien we dat het potentieel van mantelzorgers (groep van 40 tot 79-jarigen) afneemt. Van 8,4 mantelzorgers per 80-plusser in 2020 naar 6,7 in 2030. Boven op de evolutie van het potentieel aantal mantelzorgers moeten we rekening houden met bijkomende druk op mantelzorgers omwille van een aantal maatschappelijke factoren zoals gezinsverdunning, langer blijven werken, verhuisbewegingen, etc.

Als we de cijfers van het aanbod professionele zorg onder de loep nemen, is het beeld voor de regio beperkter op vlak van professioneel zorgaanbod voor ouderen. Er wordt bovengemiddeld beroep gedaan op gezinszorg terwijl het aanbod voor de meeste zorgvormen lager dan gemiddeld is, zie onderstaande tabel.

Tabel 20: professioneel zorgaanbod voor ouderen

	Zuidoost Limburg	Limburg	Vl Gewest
Gepresteerde uren gezinszorg bij 65+ (op totaal 65+) (2021)	9,8%	9,5%	9,0%
Gepresteerde uren dienstencheques bij inwoners 65+ (op totaal 65+) (2020)	18,1%	16,2%	15,6%
Aanbodratio lokale dienstencentra per 10.000 inwoners 65+ (2022)	1,2	1,8	1,9
Centra voor kortverblijf, type 1, per 1.000 inwoners 65+ (ter ondersteuning van de mantelzorger, verbonden aan WZC) (2022)	1,4	1,6	1,9
Erkende assistentiewoningen, per 100 inwoners van 65+ (2022)	1,8	1,8	2,4
Centra voor dagverzorging en voor dagopvang per 10.000 inwoners 65+ (2022)	1,6	2,3	2,3
Aanbodratio WZC per 100 inwoners 65+ (2022)	5,2	4,9	5,9

Vaststellingen i.f.v. LEADER

- ▶ Beperkter zorgaanbod voor ouderen in het LEADER-gebied
- ▶ Lager inkomensniveau bij ouderen in Zuidoost Limburg
- ▶ Relatief welvarende regio

2.7 Mobiliteit

De wagen is voor de meeste inwoners het belangrijkste vervoersmiddel. We vinden overigens cijfers die illustreren dat het autogebruik de laatste jaren toeneemt, eerder dan afneemt:

- ▶ De auto is in 83,1 % (2020) van de gevallen het dominante vervoersmiddel voor woon-werkverplaatsingen. Dat is meer nog dan in 2017, toen bedroeg dat cijfer 77.2%.
- ▶ In de periode 2015-2021 is het aantal abonnementen van De Lijn gedaald van 10.142 naar 7.315

95% van de ingeschreven wagens in het LEADER-gebied in het jaar 2021 zijn benzine- en dieselwagens. In 2011 waren de dieselloertuigen goed voor 59.1% van het totaal aantal ingeschreven personenwagens (ver boven het aandeel benzinewagens), in 2021 bedraagt dat percentage 45,4%. Er is de laatste jaren een algemene verschuiving van diesel- naar benzinevoertuigen. Het aantal benzinewagens bedroeg in 2021 32.264 of 49.6 %.

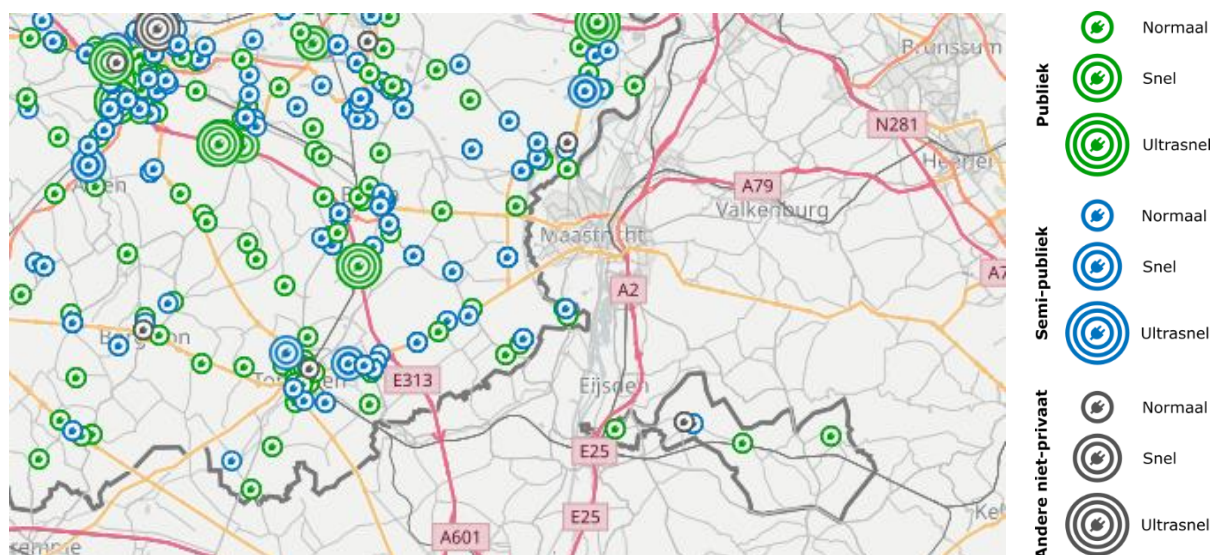

Tabel 21: ingeschreven wagens naar brandstof

	benzine	diesel	LPG	elektriciteit	hybride	andere
2011	18813	28356	608	1	/	175
2013	18795	28899	501	4	77	138
2014	19751	28843	448	14	98	141
2015	21006	39382	359	20	150	143
2016	22824	38399	326	35	224	159
2017	24810	36994	310	48	350	181
2018	27574	35348	309	65	477	226
2019	30013	32991	321	122	591	240
2020	31308	31235	323	212	886	275
2021	32264	29494	352	356	2250	282

In functie van de elektrificatie van het wagenpark, is het belangrijk om over voldoende laadinfrastructuur te beschikken. Het aantal publieke laadpunten voor elektrische wagens in de regio is de voorbije twee jaar gestegen van 92 in 2020 naar 128 in 2022. Als we de Vlaamse doelstellingen van 35.000 laadpalen zouden toepassen op Vlaanderen, moeten we de komende jaren verder evolueren naar ongeveer 459 laadpalen in Haspengouw Zuidoost.

Figuur 25: Overzicht semi-publieke laadpalen

Bron: provincies.incijfers.be

Vaststellingen i.f.v. LEADER

- Inwoners in de regio maken overwegend gebruik van de auto. Een omslag naar meer collectief vervoer of andere modi dient nog verder aangemoedigd. LEADER kan hierin ondersteunen via trage wegen, auto- of fietsdelen, etc.

2.8 Economie

TEWERKSTELLING

In 2022 telde de regio 71.975 inwoners van 15 tot 64 jaar. 74,5% (=activiteitsgraad) daarvan kunnen we rekenen tot de beroepsbevolking. Dat is hoger in vergelijking met het Limburgse gemiddelde (72,1 %) en het Vlaamse gemiddelde (74,2%). De werkzaamheidsgraad, waarbij we kijken naar de groep van 20 tot 64 jaar, bedraagt voor deze LEADER-regio 75,0%.

De krapte op de arbeidsmarkt kunnen we duidelijk maken via de **doorstromingscoëfficiënt**. Die is sinds het laatste decennium in vrije val. Als er 100 personen op de valreep van hun pensioen zijn, staan er slechts 66,0 personen klaar om hun plaats op de arbeidsmarkt in te nemen (cijfers daterend van 01/01/2022). Daarmee zitten we ongeveer op een dieptepunt, omwille van het grote aantal 55 tot 64-jarigen (de generatie babyboomers). Er wordt verwacht dat deze verhouding wel terug zou beginnen stijgen.

In de regio telden we op 01/01/2021 33.495 arbeidsplaatsen: 25.897 jobs in loondienst en 7.752 zelfstandigen in hoofdberoep. De loontrekkendengraad (2021) bedraagt 39,2 (versus 56,7 Limburg); de ondernemersgraad (2022) 11,7 (vs 11,3 Limburg).

Tabel 22: arbeidsplaatsen in Haspengouw Zuidoost

	Arbeidsplaatsen [2021]	zelfstandigen hoofdbezigheid [2022]	Loontrekkenden [2021]	Ondernemersgraad [per 100] [2022]	Loontrekkendengraad [per 100] [2021]
Bilzen	9 237	2 142	7 117	11,4	37,5
Voeren	1 006	388	624	15,5	25,4
Riemst	3 065	1 138	1 965	11,8	20,4
Tongeren	11 684	1 922	9 821	10,7	55,1
Hoeselt	3 463	695	2 760	12,2	48,6
Kortesseem	1 840	623	1 233	12,6	25,4
Borgloon	3 185	834	2 370	12,6	36
Herstappe	15	10	7	22,7	16,3
LEADER Zuidoost	33 495	7 752	25 897	11,7	39,2
Limburg	348 950	58 178	292 199	11,3	56,7
Vlaams Gewest	2 824 573	484 666	2 352 571	12,6	61,1

Bron: RSZ en RSVZ, via provincie.incijfers.be

Het aantal jobs is onvoldoende om alle werkenden uit de regio aan een job te helpen. Het **pendelsaldo** bedroeg in 2019 -16.650, wat betekent dat er meer uitgaande pendel is dan inkomende.

Het gebied kent een redelijke goede bereikbaarheid op economisch vlak. Zo situeert de E313 zich binnen het LEADER-gebied. De regio wordt echter voor werkgevers in de secundaire en de tertiaire sector minder aantrekkelijk bevonden vanwege de verdere ligging van sterke economische polen zoals Brussel en Antwerpen.

De tewerkstellingscijfers naar sector bevestigen het beeld van een regio met in relatieve termen (vergeleken met de provincie en met Vlaanderen) nog veel landbouw en weinig industrie. De tewerkstelling in de bouw en in de diensten (handel en niet commercieel) ligt op het peil van Limburg en Vlaanderen.

Tabel 23: arbeidsplaatsen naar sector

	Land- bouw	Indu- strie	bouw	niet- commerciël e diensten	commerciël e diensten	onbeken d	Totaal
Bilzen	266	598	957	3 346	3 955	115	9 237
Voeren	117	14	131	354	370	20	1 006
Riemst	234	197	412	754	1 427	41	3 065
Tongeren	235	762	547	4 246	5 814	80	11 684
Hoeselt	100	195	391	463	2 276	38	3 463
Kortesseem	107	41	229	828	603	32	1 840
Borgloon	317	254	266	907	1 407	34	3 185
Herstappe	7	-	1	2	4	1	15
LEADER Zuidoost	1 383	2 061	2 934	10 900	15 856	361	33 495
	4%	6%	9%	33%	47%	1%	100%
Limburg	6 628	50 362	25 368	110 556	152 747	3 289	348 950
	2%	14%	7%	32%	44%	1%	100%
Vlaams Gewest	54 471	371 731	189 050	835 098	1 346 347	27 876	2 824 573
	2%	13%	7%	30%	48%	1%	100%

Bron: RSZ en RSVZ, via provincie.incijfers.be

INDUSTRIE

De regio wordt gekenmerkt door een zwakke industriële basis. De industrialiseringsgraad bedraagt 1,8 versus 5,7 voor de provincie en 5,6 voor Vlaanderen als geheel.

De gemeenten Tongeren (2,4) en Borgloon (2,3) kennen in het gebied de hoogste industrialiseringsgraad. Binnen de industriële sector zijn er voornamelijk logistieke bedrijven gevestigd.

LANDBOUW

Bestemming en gebruik

De oppervlakte bestemd voor landbouw bedraagt 68,6% van het LEADER-gebied (in het jaar 2022). In Vlaanderen bedraagt dit aandeel 57,6%. Landbouw is de dominante ruimtebestemming in het gebied. De ruimte die effectief door landbouw wordt gebruikt ligt lager en bestaat 62,2%. De agrarisch bestemde gronden die niet in landbouwgebruik zijn, zijn tuinen, bos, weiland voor hobbydieren, wegen of bebouwing.

Aantal bedrijven

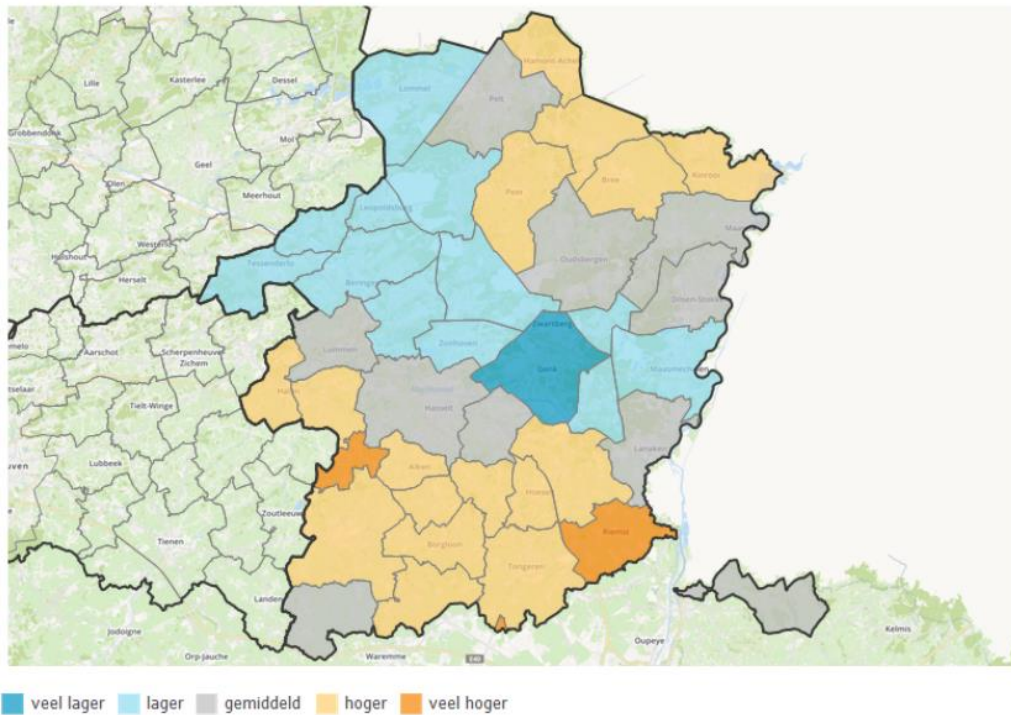
In 2001 waren er 1.347 landbouwbedrijven actief in het LEADER-gebied. Over een periode van 20 jaar is het aantal landbouwbedrijven met 44% gedaald. In 2021 tellen we nog 761 landbouwbedrijven. Deze daling is hoger dan de daling die in het Vlaams Gewest heeft plaatsgevonden in de periode 2001-2021 (-41%).

Over het algemeen kent het LEADER-gebied een hoger aantal landbouwbedrijven per km² dan het Limburgse gemiddelde. Een groot deel van de streek bevindt zich dan ook in een streek waar een zandlemige tot lemige

bodem zeer aanwezig is. Hierdoor is deze bodem zeer vruchtbaar waardoor het een zeer geschikte regio is om aan landbouw te doen.

Figuur 26: Bedrijven met landbouwproductie per km² (2021)

Bron: Statbel | provincies.incijfers.be

Bron: Statbel, via provincie in cijfers

Omzet (standaardopbrengsten)

Als het aantal land- en tuinbouwbedrijven daalt, is de tweede vraag of we dit ook vertaald zien in minder omzet. De omzetcijfers voor de land- en tuinbouwsector zijn niet beschikbaar op gemeentelijk niveau, wel op niveau van het arrondissement. In dit geval het arrondissement Tongeren (13 gemeenten), dat groter is dan de LEADER-regio (8 gemeenten) maar nauwkeuriger is niet beschikbaar.

Als we voor het arrondissement Tongeren de evolutie van de omzet van de professionele landbouwbedrijven beschouwen over de periode 2010-2020 (24) zien we een stijging van 4% over het decennium 2010-2020. In absolute termen betekent dit een stijging, rekening houdende met de inflatie zal dit een achteruitgang zijn. De omzetsijging in het arrondissement Tongeren noteert lager dan voor Limburg of het Vlaams Gewest als geheel.

Tabel 24: omzet beroepsmatige landbouwbedrijven in €1.000 (standaardopbrengsten > €25.000)

	Tongeren (Arr.)	Limburg	Vlaams Gewest
2010	229.010	666.410	5.467.680
2011	219.810	652.400	5.417.800
2012	221.970	652.570	5.353.900
2013	216.700	645.890	5.348.380
2014	211.100	636.270	5.363.340
2015	218.900	654.390	5.437.400

2016	228.220	668.670	5.492.070
2017	229.880	670.710	5.466.290
2018	235.220	687.640	5.566.230
2019	228.300	678.220	5.571.750
2020	237.540	706.220	5.877.710
Evolutie 2010-2020 (%)	4%	6%	7%

Bron: Statbel en Departement Landbouw en Visserij, via provincies.incijfers.be

Ook de verdere opsplitsing naar type is interessant. Daaruit leren we welke teelten de grootste omzet laten optekenen. De tuinbouw is in economische termen de belangrijkste sector.

We leren ook welke types terugliepen en welke teelten erop vooruitgingen de laatste jaren. Een sterke terugloop zien we vooral in de rundveesector en de gemengde bedrijven, de groei doet zich hoofdzakelijk voor in akkerbouw, tuinbouw, melkvee en andere graasdieren.

Tabel 25: Omzet beroepsmatige landbouwbedrijven in €1.000 naar type, arrondissement Tongeren

	Akker- bouw	Tuin- bouw	melkvee	rundvee	Rund- vee ge- mengd	Andere graas- dieren	Hok- dieren (varkens, pluimvee)	Gemeng- de bedrij- ven	Totaal
2010	18470	98710	23350	9180	8780	630	30390	39490	229000
2011	19400	86850	23890	8370	8050	600	33540	39110	219810
2012	15460	92360	21680	9390	8360	630	31650	42440	221970
2013	18320	88980	21290	8790	9100	640	31170	38410	216700
2014	20320	89430	23420	8310	8230	720	25930	34740	211100
2015	19100	92580	24050	7910	8110	540	30420	36190	218900
2016	21280	103640	25970	8370	7230	440	25280	36020	228230
2017	21030	102440	25940	8870	5650	440	26320	39190	229880
2018	22490	105690	28540	8310	3590	390	30210	36000	235220
2019	25290	97940	29610	7920	4380	450	31050	31650	228290
2020	26760	113930	27290	5840	5140	1650	30170	26760	237540
2010- 2020	45%	15%	17%	-36%	-41%	162%	-1%	-32%	4%

Bron: Statbel en Departement Landbouw en Visserij, via provincies.incijfers.be

Specialisatie en teelten

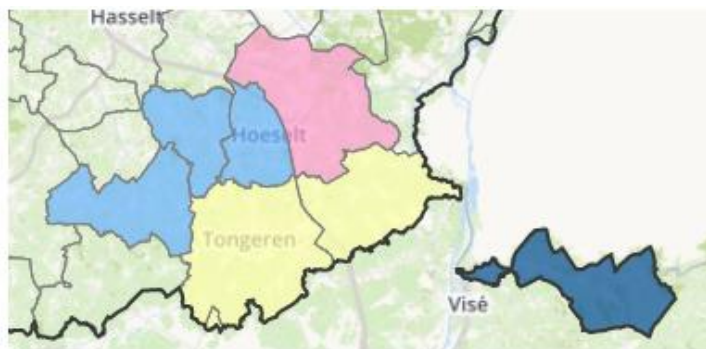
Ondanks de beperkte omvang van de regio, zien we geografisch belangrijke verschillen naar teelt. Het noorden van het LEADER-gebied kent overwegend een zandlemige bodem (Vochtig-Haspengouw). Hierdoor is de landbouw zich in deze noordelijke gemeenten binnen de regio gaan specialiseren tot fruitteelt. De zuidelijke regio daarentegen kennen een lemige bodem (Droog-Haspengouw). In Droog-Haspengouw heeft men doorheen de

geschiedenis zich meer gespecialiseerd in akkerbouw. In Voeren is men zich echter voornamelijk gaan specialiseren in melkvee. De Voerstreek is overigens op topografisch vlak zeer verschillend van Droog-Haspengouw. Zo is de Voerstreek reliëfrijker. Verschillende historische redenen hebben er echter tot geleid dat er een omschakeling in de Voerstreek heeft plaatsgevonden van akkerland naar veeteelt.

Wanneer men kijkt naar de meest dominante teelten voor het gehele LEADER-gebied, dan kan er vastgesteld worden dat regulier grasland (Zie Tabel 26) het meest vertegenwoordigd is in de ruimte die gebruikt wordt voor landbouw (aandeel van 25.6% in ruimtegebruik voor landbouw in het jaar 2021). Deze groep is tevens de dominantste teeltgroep op vlak van ruimtegebruik voor de gehele provincie Limburg (aandeel van 28.8% in ruimtegebruik voor landbouw) en het Vlaams Gewest (aandeel van 33.8% in ruimtegebruik voor landbouw). De tweede dominantste groep op vlak van ruimtegebruik in het LEADER-gebied is akkerbouw in graanteelt (aandeel van 24.4% in ruimtegebruik voor landbouw). Voor de gehele provincie Limburg en het Vlaams Gewest ligt het aandeel echter veel lager. Zo kent de provincie Limburg een aandeel van 13.6 % voor graanteelt in de ruimte die gebruikt wordt voor landbouw. Het Vlaamse gewest kent een aandeel van 12.7% (Zie cijfers in Tabel 26).

Figuur 27: Dominante landbouwactiviteiten

Bron: Statbel, via provincies.incijfers.be

Tabel 26: oppervlakte per teeltgroep (2021)

	ZO-Limburg	Limburg	Vlaams Gewest
grasland geregistreerd binnen landbouw: regulier	25,6%	28,8%	33,8%
grasland: alternatieve graslanden	1,3%	3,0%	1,3%
akkerbouw: granen zonder korrelmaïs	24,4%	13,6%	12,7%
akkerbouw: maïs (silo- en korrelmaïs)	13,6%	22,4%	25,3%
akkerbouw: andere voedergewassen dan silomaïs en grasland	1,5%	3,3%	4%

akkerbouw: nijverheidsgewassen	12,2%	5,5%	3,8%
akkerbouw: aardappelen	5,5%	3,7%	7,5%
tuinbouw: groenten en kruiden	3,4%	3,2%	5,2%
tuinbouw: fruit	10,5%	9,5%	2,6%
tuinbouw: sierteelt en boomkwekerij	0,8%	0,7%	1%
overige (gebouwen, bos, onbekend, andere)	1,1%	6,2%	3%

Bron: Departement landbouw en visserij, via provincie.inccijfers.be

Landbouwverbreiding en bio-landbouw

In het LEADER-gebied Zuidoost Limburg vindt er een positieve evolutie plaats in het aantal **hoeveproducenten**. Het aantal hoeveproducenten is meer dan verdrievoudigd in de periode 2012-2022. Dit is vergelijkbaar met de globale trend in Limburg. In het Vlaams Gewest heeft er over het algemeen een verdubbeling plaatsgevonden.

Bij het aantal **zorgboerderijen** kan er echter een daling waargenomen worden in de periode 2018-2022. In de provincie Limburg en het Vlaams gewest heeft er in deze periode over het algemeen wel een stijging plaatsgevonden. Zorgboerderijen zijn boerderijen waarbij kwetsbare groepen onder begeleiding bepaalde activiteiten kunnen uitoefenen met het oog op beleving, dagbesteding, time-out of begeleiding tot een arbeidstraject.

Tabel 27: hoeveproducenten

	Regio Zuid-Oost Limburg	Limburg	Vlaams Gewest	Aandeel Z-O Limburg in Limburg	Aandeel Z-O Limburg in Vlaams Gewest
2012	8	48	549	16,7%	1,5%
2022	26	128	1028	20,3%	2,5%

Bron: Federaal Agentschap voor de veiligheid van de voedselketen (FAVV)

Tabel 28: zorgboerderijen

	Regio Zuid-Oost Limburg	Limburg	Vlaams Gewest	Aandeel Z-O Limburg in Limburg	Aandeel Z-O Limburg in Vlaams Gewest
2018	13	120	549	10,8%	2,4%
2022	11	123	1028	8,9%	0,01%

Bron: Steunpunt Groene Zorg

Verder is de biologische landbouw een landbouwvorm die ook een positieve evolutie doormaakt. Deze landbouwvorm wordt gekenmerkt door de extra strenge eisen die gesteld worden op vlak van milieueffecten (strenge eisen rond pesticiden, kunstmest, ...) en dierenwelzijn.

Onderstaande figuur toont dat biologische landbouw aan belang toeneemt in het LEADER-gebied. Zo situeren ongeveer 1/5 van alle biologische landbouwbedrijven in de provincie Limburg zich in de regio Z-O Limburg. 3,2% (2021) van alle biologische landbouwbedrijven in het Vlaams Gewest zijn in de regio gevestigd.

Tabel 29: aantal biologische landbouwbedrijven

	Z-O Limburg	Limburg	Vlaams Gewest	Aandeel Z-O Limburg in Limburg	Aandeel Z-O Limburg in Vlaams Gewest
2015	12	47	341	25,5%	3,5%
2016	13	59	369	22,0%	3,5%
2017	12	63	430	19,0%	2,8%
2018	11	63	468	17,5%	2,4%
2019	12	68	514	17,8%	2,3%
2020	16	77	562	20,8%	2,9%
2021	19	82	593	23,2%	3,2%

Bron: departement Landbouw en visserij, via provincie.incijfers.be

ABC-complex

De totale tewerkstelling in het ABC-complex bedraagt 1.624 personen in 2021 (tegenover 14.405 in Limburg als geheel). Het belang van de tewerkstelling in het ABC-complex ten opzichte van de totale tewerkstelling wordt door de volgende cijfers verduidelijkt:

- ▶ 4,6% van de loontrekkende tewerkstelling in industrie en diensten
- ▶ 1,7% van de loontrekkende tewerkstelling in land- en tuinbouw

Onder het ABC-complex verstaan we de landbouw + tuinbouw + de toeleverende en de verwerkende bedrijven. Het belang van het ABC-complex in het LEADER-gebied kan afgeleid worden in de volgende cijfers:

- ▶ 6,3 % van de loontrekkende tewerkstelling in Zuidoost Limburg in het ABC – complex
- ▶ 5,9% van de loontrekkende tewerkstelling in de provincie Limburg in het ABC-complex
- ▶ 5,5% van de loontrekkende tewerkstelling in het Vlaams Gewest in het ABC-complex

Bovenstaande cijfers geven aan dat er meer tewerkstelling is in het ABC-complex in de regio ZO-Limburg dan wanneer men dit aandeel gaat bekijken op provinciaal niveau of op gewestelijk niveau.

DETAILHANDEL

In 2021 werkten 2.682 personen in de detailhandel en horeca (36.1% zelfstandigen en 64.1 % loontrekkenden).

Er zijn in totaal 2.020 handelspanden in de regio aanwezig. Deze groep omvat:

- ▶ 681 winkels (33.7%)
- ▶ 431 horecazaken (21.3%)
- ▶ 681 consumentgerichte diensten (33.7%)
- ▶ 222 leegstaande handelspanden (11.0%)
- ▶ 5 panden in verbouwing (0.3 %)

Het aantal handelspanden is de voorbije jaren teruggelopen, zoals af te lezen in onderstaande tabel. Daarnaast is ook de winkelvloeroppervlakte de afgelopen 5 jaar afgenomen.

De leegstand blijft procentueel hoog, maar de laatste vijf jaar is in absolute termen het aantal leegstaande handelspanden alsook de winkelvloeroppervlakte bij leegstaande handelspanden gedaald.

Tabel 30: evolutie handelspanden en winkelvloeroppervlakte

	2012	2017	2022
Aantal handelspanden, incl. horeca	2 274	2 271	2 020
Aantal gevulde handelspanden	2 093	2 025	1 793
Aantal leegstaande handelspanden	181	246	227
Aandeel leegstaande handelspanden (%)	8,0%	10,8%	11,2%
WVO [m ²]	229 133	242 335	231 055
WVO: winkels [m ²]	205 763	210 834	201 306
WVO: leegstaande handelspanden [m ²]	23 370	31 501	29 749

Bron: Locatus, via provincie.incijfers.be

Belangrijk is ook de ligging van de handelspanden te bekijken. Uit onderstaande tabel valt af te leiden dat het grootste aantal winkels in het LEADER-gebied tot de categorie 'verspreide bewinkeling' behoort. Dit impliceert dat deze winkels geen deel uitmaken van een ruimtelijk geheel. Verder kan er ook vastgesteld worden dat het winkelaanbod in de categorieën centraal gebied, verspreide bewinkeling en overig gebied gedaald zijn in de periode 2012-2022. Besturen die de vitaliteit van de kernen willen versterken kunnen hierop inspelen en via incentives de verspreide bewinkeling maximaal naar de kern aantrekken. Er dient met andere woorden sterker ingezet te worden op een kernversterkend beleid. Het winkelaanbod in het ondersteunend gebied is over het algemeen in de laatste 10 jaar gestegen.

Tabel 31: Evolutie winkels naar type winkelgebied

	2012	2017	2022
centraal gebied (in de kern)	424	335	294
ondersteunend gebied (bv. aanloopstraten)	71	103	84
overig gebied (bv. shoppingcenters)	8	7	5
verspreide bewinkeling	413	335	298

Bron: Locatus, via provincie.incijfers.be

Vaststellingen i.f.v. LEADER

- ▶ De industrie is zeer beperkt vertegenwoordigd in Zuidoost Limburg.
- ▶ Afkalving van het lokaal dienstenweefsel in de dorpskernen (daling van het aantal winkels). Hoge leegstandpercentages (gemiddeld 11,2% in 2022).
- ▶ Aantrekkelijk gebied voor landbouw omwille van vruchtbare bodem (zandlemige tot lemige bodem), maar wel een daling van het aantal landbouwbedrijven, zonder evenwel een grote impact op de totale omzet (standaardopbrengsten) van de land- en tuinbouwsector.
- ▶ Toename van het aantal hoeveproducenten van 8 in 2012 naar 26 in 2022. Het aantal hoeveproducenten is de voorbije 10 jaar meer dan verdrievoudigd.
- ▶ Het aandeel biologische landbouw neemt toe, van 12 bedrijven in 2015 naar 19 bedrijven in 2021.
- ▶ De krapte op de lokale arbeidsmarkt is voelbaar.

2.9 Toerisme, cultuur en erfgoed

ERFGOED HASPENGOUW

In Haspengouw Zuidoost, en bij uitbreiding het Hageland, wordt er binnen Erfgoed Haspengouw intergemeentelijk samengewerkt rond het lokaal cultureel erfgoed. **Erfgoed Haspengouw** bestaat sinds 2012 en telt twaalf gemeenten in Zuid-Limburg: Alken, Bilzen, Borgloon, Gingelom, Heers, Hoeselt, Kortesseem, Nieuwerkerken, Riemst, Sint-Truiden, Voeren en Wellen.

Met de ruggensteun van Erfgoed Haspengouw is het draagvlak voor cultureel erfgoed bij actoren en lokale besturen sterker en beter ontwikkeld. De streek laat zich kenmerken door:

- ▶ haar religieus cultureel erfgoed met processies, devoties, het museum De Mindere (Franciscaanse kloostergemeenschap), etc;
- ▶ haar agrarisch erfgoed met vierkanthoeves, mergelgroeven, brouwerijen, limonade- en stroopfabrieken (o.a. Stroopfabriek Borgloon);
- ▶ haar bewonerserfgoed rond carnaval, schutterijen, ambachten en dorpsgeschiedenissen.

Op vlak van **Onroerend erfgoed** is de intergemeentelijke samenwerking voor Haspengouw in twee verbanden georganiseerd, een IOED Oost en een IOED West, cfr. de indeling van de LEADER-gebieden Zuidoost en Zuidwest.

AANTAL OVERNACHTINGEN

Het aantal overnachtingen in de regio is in de periode 2015-2021 toegenomen met 34%, ondanks COVID. COVID heeft minder impact gehad op de eerder kleinschalige verblijven (B&B's) in zuidoost-Limburg, dan op het Limburgs toerisme als geheel, waar in 2021 13% minder overnachtingen werden geteld dan in 2015.

11% van de overnachtingen in Limburg (2021) waren in zuidoost. Dat is bescheiden in verhouding met de Kempen (61%) waar de grote vakantieparken zich bevinden, maar het aandeel van zuidoost is wel toegenomen. In onderstaande tabel een overzicht van het aantal overnachtingen per gemeente. Als er een x staat in de tabel, betekent dit dat de gegevens niet beschikbaar zijn.

Tabel 32: Aantal overnachtingen 2015-2021 in Limburg Zuidoost

	2015	2017	2019	2021	2015-2021
Bilzen	20 765	25 977	45 681	61 444	196%
Voeren	167 393	168 257	185 672	179 069	7%
Riemst	23 789	28 995	41 981	44 897	89%
Tongeren	41 649	44 485	44 939	44 568	7%
Hoeselt	3 016	3 161	5 019	9 019	199%
Kortesseem	2 552	2 573	3 731	7 873	209%
Borgloon	26 270	28 188	38 370	36 449	39%

Herstappe	x	x	x	x	
LEADER Zuidoost	285 434	301 636	365 393	383 319	34%
Limburg	4 065 090	4 105 887	4 413 067	3 551 574	-13%
Aandeel Zuidoost/Limburg	7%	7%	8%	11%	54%

Bron: Statbel – toerisme, via provincie.incijfers.be

RECREATIEF FIETSROUTENETWERK

18% van het recreatief fietsroutenetwerk in de provincie en 19% van de knooppunten daarop, zijn gesitueerd in de LEADER-regio Zuidoost. Dat is proportioneel met het aandeel van de regio (16%) in de totale oppervlakte van de provincie.

Tabel 33: Recreatief fietsroutenetwerk

	lengte recreatief fietsnetwerk (km)	Aantal knooppunten recreatief fietsnetwerk	meter recreatief fietsnetwerk (t.o.v. oppervlakte) (aantal per km ²)
Bilzen	80,9	15	1,1
Voeren	51,5	12	1
Riemst	52,4	10	0,9
Tongeren	72,4	17	0,8
Hoeselt	27,4	4	0,9
Kortesseem	24,3	5	0,7
Borgloon	49,7	11	1
Herstappe	1	1	0,7
Leader Zuidoost	359,6	75	0,9
Limburg	1985,7	401	0,8
Aandeel Zuidoost/Limburg	18%	19%	

Bron: provinciale toeristische organisaties, via Toerisme Vlaanderen en provincie.incijfers.be

Vaststellingen i.f.v. LEADER

- ▶ We herkennen in de regio een specifiek religieus-, agrarisch- en bewonerserfgoed.
- ▶ Het aantal overnachtingen in de regio is in de periode 2015-2021 sterk toegenomen met 34%, ondanks COVID. 11% van de overnachtingen in Limburg (2021) situeren zich in Haspengouw Zuidoost.
- ▶ De regio beschikt over een uitgebreid fietsroutenetwerk: 18% van het netwerk in de provincie Limburg bevindt zich in regio Haspengouw Zuidoost. Dit is hoger dan het aandeel van de regio in de totale oppervlakte van de provincie (16%).

2.10 Bestuur

BESTUURSKRACHT

In deze regio tellen Tongeren en Bilzen de meeste inwoners. Deze steden hebben een inwonersaantal van respectievelijk 31.580 en 32.485 inwoners (2022). Het verzorgingsgebied van beide steden samen, komt ongeveer overeen met de ganse regio Zuidoost. De kleinste gemeenten zijn Herstappe met slechts 79 inwoners en Voeren met 4.289 inwoners. De overige gemeenten hebben een inwonersaantal tussen 4.000 en 17.000.

Hoewel bestuurskracht niet één op één correleert met de grootte van een bestuur, zien we dat in Vlaanderen vooral de kleinere besturen het moeilijk hebben om competente medewerkers aan te blijven trekken, ruimte te maken voor investeringen en continuïteit te verzekeren op vlak van dienstverlening. Gemeenten spelen daarop in door versterkt samen te werken of te fuseren. In het LEADER-gebied zijn er dan ook gesprekken aan de gang tussen verschillende gemeenten inzake fusievorming. Zo zijn er gesprekken aan de gang tussen Kortesseem en Hasselt om te fuseren. Verder hebben de gemeenten Tongeren en Borgloon beslist om met elkaar te fuseren. Overigens moet vermeld worden dat Voeren en Herstappe faciliteitengemeenten zijn. Vanwege de wetgeving met betrekking tot faciliteitengemeenten is er dan geen fusievorming met deze gemeenten mogelijk.

INTERGEMEENTELIJKE SAMENWERKING

De voorbije jaren is er op tal van domeinen intergemeentelijke samenwerking gegroeid. Denk aan de samenwerking binnen het Regionaal Landschap Haspengouw, de samenwerking op vlak van cultureel en onroerend erfgoed, de eerstelijnszones, de hulpverlenings- en politiezones of de samenwerking op vlak van sociale economie.

Deze verbanden zijn geografisch verschillend geclusterd. Soms georganiseerd in kleinere verbanden van gemeenten (eerstelijnszones, politie, samenwerking economie tussen Gingelom, Kortesseem en Wellen), soms op niveau van de LEADER-regio (denk aan onroerend erfgoed), soms op schaal van de ruimere regio Haspengouw.

STREEKIDENTITEIT

Het LEADER-gebied kan omwille van verschillende bodemtypes eigenlijk tot verschillende streken worden ingedeeld, met telkens een wat andere identiteit op vlak van landschap, economie en dorpen. Zie ook hoger.

- ▶ Vochtig-Haspengouw wordt voornamelijk gekenmerkt door weilanden en fruitbomen (omwille van de zanderige bodem).
- ▶ Droog-Haspengouw wordt gekenmerkt door uitgestrekte akkers. Het landschap is bovendien zeer uitgestrekt. Vanwege de vruchtbare bodem in Droog-Haspengouw heeft de bebouwing zich door de jaren heen voornamelijk beperkt tot compactere dorpskernen. Verder wordt de streek gekarakteriseerd op vlak van bebouwing door vierkantshoeves en kastelen. Samen met de landbouwproducten en het landschap wordt dit op toeristisch vlak dan ook uitgespeeld.
- ▶ De gemeente Voeren vormt een exclave, heeft een verschillende bodem en bijgevolg een verschillend landschap ontwikkeld dan de andere gemeenten in het LEADER-gebied. Het gebied kent bovendien een grilligere topografie met een variatie van weilanden en fruitgaarden. De geschiedenis van de gemeente kent ook significante verschillen i.v.m. de rest van het LEADER-gebied. Dit maakt dat Voeren een aparte identiteit heeft ontwikkeld.

Vaststellingen i.f.v. LEADER

- ▶ Evolutie in opschaling van gemeenten in de regio

- ▶ Toenemende intergemeentelijke samenwerking de voorbije jaren, doorgaans op een ruimere schaal 'Haspengouw', inclusief een deel van de gemeenten uit de LEADER-regio ZuidWest-Limburg.
- ▶ Op vlak van regionale identiteit herkennen we drie verschillende streken met telkens een andere identiteit op vlak van landschap, economie en dorpen.

A.3 / Aanvullende SWOT met stakeholders

Tijdens een werksessie met regionale stakeholders op 9/2/2023 in Alden Biesen, hebben de aanwezigen de uitdagingen en kansen van de Limburgse LEADER-regio Zuidoost opgesomd. We geven de uitdagingen en kansen, zoals benoemd door de participanten, weer in onderstaande tabel.

3.1 LANDBOUW

LANDBOUWEDUCATIE

Cfr. Binnen bij boeren, een eerder LEADER-project

- ▶ Vervreemding tegengaan, link producent-consument verduidelijken en onderling begrip verbeteren
- ▶ Link met de seizoenen maken
- ▶ Imago van landbouw verbeteren

AFZET VAN KORTE KETENPRODUCTEN

- ▶ Werd in het verleden al geprobeerd (Puur Limburg), heeft niet het verhoopte resultaat opgeleverd.
- ▶ Vraagt een grootschaliger aanpak
- ▶ Naar horeca, WZZ, scholen, industrierterreinen
- ▶ Samenwerking tussen producenten en brouwerijen (cfr. Crystal)
- ▶ Coöperatie, samen depot of koelcel
- ▶ Grootschaliger vormen (bv. in Maastricht een grootwarenhuis met lokale producten)
- ▶ Aantakken op bestaande systemen (Hello Fresh, groothandelsmarkt)
- ▶ Markten
- ▶ Marketing van deze producten

LANDBOUWINNOVATIE

- ▶ Landbouwers begeleiden in transitie
- ▶ Nieuwe bedrijfsmodellen voor landbouw, weliswaar met aandacht voor rendement en landbouwkomen. De huidige modellen van agrarisch natuurbeheer zijn ontoereikend op dat punt.
- ▶ Nieuwe modellen in akkerbouw en fruit, samen met PIBO (akkerbouw) en PC Fruit (Fruit)
- ▶ Natuur en landbouwonderzoek, het belang van bodemgezondheid
- ▶ Wijnbouw als nieuwe opportuniteit (appellatie?)
- ▶ Link tussen sociale economie en landbouw
- ▶ Meer toegevoegde waarde ipv bulk

- ▶ De landbouwer als landschapsbouwer
- ▶ Kringlooplandbouw. Is voor een deel al een feit: mest van Noord-Limburg die in het Zuiden wordt gebruikt (opslag bij Belorta)
- ▶ Nieuwe teelten, nieuwe teeltcombinaties
- ▶ Voeren heeft graslanden, elders niet
- ▶ Belorta verbreedt naar (hazel)noten

3.2 Dorpen

- ▶ Materialenbank om deelsystemen op te zetten (kleine en grote werktuigen (bijv. grasmachines,...) en mobiliteitsvoertuigen (bijv. fietsen, auto's,...).
- ▶ Gedeelde energie in de buurt.
- ▶ Dorpen aan zet 2.0
- ▶ Stimuleren van buurtcontacten en intergenerationele contacten.
- ▶ Nieuwkomers binden met het dorp
- ▶ Verhogen onthaasting en beleving van de regio. Rust en nabijheid creëren. Niet alleen seizoensgebonden maar ook in de tussenseizoenen.
- ▶ Opzetten van een lerend netwerk (uitwisselingen tussen producenten en consumenten).

3.3 Landschap, erfgoed, cultuur

- ▶ Schaduwbomen mogen volgens NPI (niet-productieve investeringen) geen vruchtbomen zijn.
- ▶ Water: Aanpassen aan droogte nieuwe teelten die meer droogteresistent zijn, rassen die minder water nodig hebben
- ▶ Irrigatie

